

## *B. S. Ingemann, Tankebreve fra en Afdød, 1855*

*Et bidrag til tidens apokalyptiske tænkning.*

Af Elna Bækdorf

I erindringsbogen »Tilbageblik paa mit Liv og mit Forfatterskab« fortæller Ingemann<sup>1</sup> om den elegiske dødslængsel, der i nogle ungdomsår dominerede hans sind, og han angiver megen læsning af den tidlige romantiks forfattere og mange dødsfald i den nærmeste familie som årsag hertil. Denne dødslængsel kunne nå et sådant omfang, at han en dag på Valkendorfs Kollegium, hvor han var alumne 1811-16, tilstoppede løbet på sin pistol af frygt for »at faae Lyst til et pludseligt Spring ind i Aandeverdenen«<sup>2</sup>.

Mens tankerne omkring døden og det hinsidige blev trængt noget tilbage i Ingemanns manddomsår, blev disse tanker atter stærkt fremtrædende i hans sidste år og satte deres præg såvel på hans digtning som på hans konversation. I Dansk Maanedsskrift 1862 har adjunkt Kristian Arentzen efter et besøg hos Ingemann fortalt, hvordan tankerne om døden ikke blot prægede digterens konversation, men også overskyggede de bitre minder om den barske litterære kritik, han ofte havde været genstand for: »Nu, da jeg staaer paa Grænsen af den anden Verden, har alt Sligt vistnok kun liden Betydning for mig«<sup>3</sup>.

Tanker om det hinsidige er det dominerende tema i Ingemanns sidste digterværker. Det drejer sig, foruden det i denne artikel behandlede digt, om »Guldæblet« (1856), »Blik paa det Første og det Sidste« (1858)<sup>4</sup> og de to små digte fra 1861 »Reisedrømmen« og »Den hemmelighedsfulde Port«<sup>5</sup>. Om det, der skjuler det hinsidige for os, anvendte Ingemann i sidstnævnte digt metaforen »port«, ligesom han tidligere herom havde anvendt det mere poetiske »himmelforhængen« i et mindedigt over sin svigerinde Thea<sup>6</sup>. Uden angivelse af årstal, men efter stil og emnevalg at dømme også fra Ingemanns sidste år findes flere utrykte manuskripter med digte om det hinsidige, dels skrevne med digterens egen hånd, dels nedskrevne af hans hustru<sup>7</sup>.

Ingemann havde tilstrækkeligt mod og selvstændighed til på flere områder at turde afvige fra den bestående kirkelære. Ingemann tog stærk afstand fra Apostolicums bekendelse til »Legemets Opstandelse« og fremhævede heroverfor en rent åndelig opstandelse. Ligeledes tog Ingemann afstand fra dogmet om evig fortabelse og antog med fremhævelse af

Guds almindelige frelsesvilje<sup>8</sup> læren om apokatastasis eller alle tings genoprettelse<sup>9</sup>. I forbindelse hermed understregede Ingemann, at mennesket efter døden hverken går direkte til dommen eller til en til dommedag varende passiv sjælesøvn, men derimod til en aktivt lutrende og udviklende mellemtilstand, hvorved alle kan nå frem til frelsen uanset deres trosforhold og mulighed for i levende live at have mødt evangeliet: »Til samme Himmel gaaer vor Gang, Adskilles end vort Spor«<sup>10</sup>.

Til understøttelse af sine spekulationer over det hinsidige henviser Ingemann i forordet til »Tankebreve fra en Afdød« til flere samtidige teologiske afhandlinger om en mellemtilstand, som sjælen til erkendelse og lutring skal gennemleve, før den endegyldigt kan indgå til frelsens salighed. Allerede i »Holger Danske« (1837) havde Ingemann været inde på den tanke, at det, vi ikke når her, har vi en mulighed for at nå hisset:

Men naaer under Solen ei Sjælen hvad den vil-  
Saa er der andre Sole og andre Stjerner til.  
Og slukkes alle Sole og Stjerner engang-  
Dog Livets Kilde springer, hvor evig den sprang<sup>11</sup>.

Blandt datidens intellektuelle var Ingemann ikke den eneste, der gjorde sig forestillinger om himmellegemerne som bolig for højere former for sjæleliv.

Det kan eksempelvis anføres, at J. L. Heiberg i »En Sjæl efter Døden« harcellerer over teologen W. H. Rothe (1777-1857) – sognepræst ved Trinitatis kirke – der i 1836 havde disputeret for doktorgraden på en afhandling, hvori det hævdes, at Guds åbenbaring i Kristus er sket med en langt større guddomsfylde på andre planeter med højere livsformer: »Maaske og paa en anden Verdensklode, vi blive mere kloge, mere gode, og fatte Gud ad Aare«.

Ingemann betragtede tilværelsen både før og efter døden som en udvikling, hvor vi trin for trin føres frem: »Alle tilværelsens trin fra verden til verden os fører gennem æoner af tid ud gennem himmelens rum«<sup>12</sup>.

Ingemanns tanker om tilværelsens forskellige denne- og hinsidige trin, som han også arbejder med i Tankebreve, møder vi særlig prægnant i dette utrykte af fru Ingemann nedskrevne manuskript:

Den Verden jeg forlader,  
Var Sjælens første Trin,  
Til alle Sjæles Fader,  
Som bød os til sig ind!

Det næste Trin er større,  
Det naaer til Paradis,  
Fra Livets aabne Dørre (sic!)  
Der toner Lov og Priis.

Der venter jeg dit Komme  
I liflig Morgenrød,  
Der Verdens Nød er omme  
Og der er ingen Død!<sup>13</sup>

Ingemanns opfattelse af tilværelsen som en udviklende rejse både her og hisset afspejles også i hans brug af metaforer fra rejselivet: skibe, tog og banegårde. Da den gamle provst Ingemann lå på sit dødsleje, indbildte han sig i febevildelse at være til søs<sup>14</sup>, og måske inspireret af denne erindring anvendte hans digtersøn metaforerne »skibe« og »sejl-lads« om livsløbet som f.eks. i digtet »Faders sidste Drøm«<sup>15</sup> og i det utrykte digt »Den store Seilads«, hvor han med understregning af Guds almindelige frelsesvilje i fjerde strofe skriver:

Men himmelhøit gaaer Seiladsen,  
hver Seiler Havnen naaer.  
Snekken løber ei paa Grund,  
og ingen Sjæl forgaaer«<sup>16</sup>

En anden metafor fra rejselivet, som Ingemann benyttede i forbindelse med afslutningen af dette liv var »banegården«. Ifølge registranten over Ingemanns manuskripter<sup>17</sup> skulle der findes en strofe »Den store Bane-gaard« bærende fru Ingemanns påskrift med formodning om, at denne strofe har været tænkt medtaget i Tankebreve fra en Afdød. Desværre er dette manuskript i skrivende stund forlagt på Håndskriftafdelingen og kan følgelig ikke trykkes i denne artikel.

I et brev af 2/1 1857 til fru Rosenørn<sup>18</sup> gør Ingemann rig brug af tog- og banegårdsmetaforer, idet han pegende på menneskelivets korthed understreger, at jo ældre man bliver, jo mere kommer tanken om det hinsidige til at overskygge fortid og nutid:

»Siden jeg var i Hades med min »Afdøde«, er det gaaet mig som den bortførte Prospertina, da hun havde nydt Granateblekjerner hos Pluto. Jeg kan ikke ret komme tilbage fra det store Rige, hvor dog igunden den hele Menneskeslægt kun findes, medens den her farer i Generationer forbi, som Reisende paa Veien til Banegaarden. Jo kortere et Stykke Vei man har tilbage til det store Banetog, vi skal med, jo vigtigere synes mig Fremadsblikket med Vorherres Lys for Øie, og jo mindre synes mig Alt hvad der ligger bag os,

selv om man – med en underlig almindelig Skuffelse – kalder dets Indhold Menneskeslægts Historie, medens det kun er dens Fortale og vor første Barndomshistorie«<sup>19</sup>.

Som et sidste eksempel på Ingemanns brug af rejsemetaforer kan vi anføre et par linier fra det takkedigt, som han på sin 70-årsdag skrev til sine venner:

Med Pas til lange Reise glad jeg staaer  
Paa Veien til den store Banegaard,  
Hvor Toget ventes, som fra Jorden fører.<sup>20</sup>

Som tidligere nævnt tog Ingemann stærk afstand fra en bogstavelig opfattelse af Apostolicums ord om »Legemets Opstandelse«, hvilke ord på denne tid havde fået fornyet vægt ved Grundtvigs fremhævelse af trosbekendelsen/dåbspagten som »Ordet af Herrens egen Mund«<sup>21</sup>.

I 1854 udgav Ingemann »Confirmations-Gave, Følgeblade til Luthers lille Catechismus«, hvori han s. 40 under afsnittet »Legemets Opstandelse« fremhæver opstandelsens åndelige karakter:

Jeg veed, det Legem, jeg bærer,  
Skal blive til Muld i Grav:  
Jeg giver til Jord, til Hav og til Luft  
Hvad Gud mig af Jorden gav.

Til Gud gaaer Aanden tilbage:  
Hans Billed kan ei forgaae,  
Ei Sjælen, som Skyens Draaber fra Hav,  
Bortdunster blandt Taager graae.

Som Sædekornet af Jorden  
Opstaaer i livsalig Stund,  
Saa voxer det himmelske Sædekorn  
Af Sjælenes dybe Grund.

I dette afsnit om »Legemets Opstandelse« afviser Ingemann også indirekte al tale om en til dommedag varende passiv sjælesøvn ved med ordene »Saligheds Lærlingestand« (s. 42) at beskrive mellemtilstanden som en lære- og udviklingsfase for sjælen.

Ved et kommissorium af 30/5 1854 fra Kirkekommissionen fik Ingemann til opgave at lægge sidste hånd på revisionen af Roskilde-Præstekonvents Psalmebog<sup>22</sup> og i forbindelse med dette arbejde brevvexlede

han i disse år jævnlgt med biskop H. L. Martensen (1808-84), hvem han havde tilsendt sin »Confirmations-Gave«, for hvilken biskoppen takkede i et brev af 11/3 1854<sup>23</sup>.

Refererende til de synspunkter vedr. legemts opstandelse, som han havde givet udtryk for i sin »Confirmations-Gave« skrev Ingemann i et brev af 7/11 1854 til biskop Martensen:

»Hvad der ogsaa har piint mig endeel, men hvad der Intet var at gjøre ved, er den Usikkerhed og Uklarhed, der gaaer selv gjennem de bedste Psalmer i Opfattelsen af det vigtige Dogme om Legemets Opstandelse – denne herlige Forjættelse om Individualitetens og Personlighedens Regeneration, om Mellemtilstanden og det nærmeste Liv efter Døden til Forklarelsens og Fuldendelsens store Dag, staaer endnu som en mørk Krog i Kirken, hvor der stirres ud paa Kirkegaarden og drømmes om et Slags Sjælesøvn, selv i den jordiske Grav, og om Ligenes Opstandelse ved Dagenes Ende! Det er mig en forfærdelig Forestilling, som mange af vore Præster holde fast paa, og vore Psalmer er ikke frie for en Liiglugt deraf. Mine Anskuelse af dette dogmatiske Punkt vil De maaskee have lagt Mærke til i min lille »Konfirmationsgave«, og jeg mener, at vi heri samstemme«<sup>24</sup>.

At tankerne om en mellemtilstand og om opstandelsens åndelige og/eller legemlige beskaffenhed har beskæftiget Ingemann stærkt under udarbejdelse af »Tankebreve fra en Afdød« kan der ikke herske tvivl om.

Til vennen Jens Paludan-Müller<sup>25</sup> gav han i et brev af 15/1 1855 næsten enslydende udtryk for de samme tanker som i brevet til biskop Martensen. Efter at have beskrevet sit arbejde med salmebogsrevisionen skriver han:

».. Hvad der meest har piint mig ved den nødvendige Optagelse af hvad der i en cras kjødelig Opfattelse af Troeslæren er blevet staaende i Kirkesproget og Psalmerne, og som strider mod min Dogmatik, er navnlig den modbydelige Fastholden, i Forestillingen om Legemets Opstandelse ved Ligt – det begravede sidste Legeme af de 9-10, man som bekjendt, i et normalt Aldersforhold afgiver til Elementerne. Denne haardnakkede Fastholden ved Substratet til det Personlighedens og Individualitetens nødvendig selv i Døden levende Organisations-Element – er for mig en Gru. Min Opfattelse af dette vigtige Dogme, denne herlige Forjættelse selv, vil De finde i min »Konfirmationsgave«. Er jeg en Kjætter i dette Stykke, faaer det saa være, men jeg kan godt forene min Anskuelse baade med Skriften og det apostolske Symbolum. Saavidt jeg veed sees nu ogsaa dette Dogme langt anderledes i Videnskaben end i den ældre Kirkes Gravkapeller, og i denne mørke Deel af vor Kirke synes mig der skulde bringes Lys – ikke fra den verdslige Videnskab, men fra Aanden selv i den oprindelige almindelige christelige Kirke. Det er en endnu uopløst Opgave for dem, der bygge paa Kirken i vor Tid, og inden det Kapel er færdigt – kan ingen hidtil gjældende Psalmebog blive saaledes behandlet, at det tilfredsstillende mig. Det er en Sag jeg gjerne gad talt rigtig tilbunds med Dem om. Læren om den os stedse vigtigere »Mellemtilstand«, jo nærmere man rykker mod den, synes mig ogsaa utilbørlig

forsømt, skudt tilside og ignoreret – baade i Psalmer og Ligtaler – Forestillingen om et Slags Sjælesøvn til den yderste Dag kommer let ind i det taagede Billede om »Abrahams Skjød«<sup>26</sup> – medens dog den sande Hvile i Gud ikke lader sig adskille fra det lysvaagne Bevidsthedsliv saavel efter som før Døden. Der var meget, vi skulde tale om, og som Psalmebogssagen har rørt op i hos mig, ligesom jeg var færdig med min egen Trosbekjendelse i min Selvconfirmation paa mine gamle Dage«<sup>27</sup>.

I det citerede brev til Jens Paludan-Müller har Ingemann skrevet, at han i sin »Confirmations-Gave« måske fremtræder som kætter. Man må og så erkende, at der med hensyn til opfattelsen af opstandelsen er en markant forskel på Ingemanns »Følgeblade til Luthers lille Catechismus« og f.eks. Balslevs til skolebrug anvendte katekismusforklaringer. Balslev skriver heri med henvisning til 1. Kor. 15,42-44<sup>28</sup> og Fil. 3,21<sup>29</sup>: »Vore Legemer skulle vel døe, men Christus vil igjen kalde dem frem til Liv, frie for al jordisk ufuldkommenhed, saa at Sjelen evig skal være forenet med sit herliggjorte Legeme«<sup>30</sup>.

Ingemanns »Confirmations-Gave« nåede helt til hove! I et brev af 24/5 1854 skriver Ingemann til fru Rosenørn, at hun snart gennem hans forlægger vil modtage to eksemplarer af »Confirmations-Gaven« – et til hende selv og et, som han beder hende overrække dronningen<sup>31</sup>.

8/6 1854 sender fru Rosenørn sin tak for de »opløftende og skønne Catechismus-Sange, som jeg dagligen læser ved min Morgen-Andagt«, og hun bringer tillige dronningens tak for bogen, som har fået plads i majestæten arbejdskurv<sup>32</sup>.

Det var nu ikke alle Ingemanns venner, der fandt katekismussangene opløftende eller – som biskop Martensen og provst Paludan-Müller – kunne forventes at samstemme i det heri fremsatte syn på »Legemets Opstandelse«. Ingemanns opfattelse af opstandelsens rent åndelige beskaffenhed slog et dybt skår i forholdet til hans ungdomsven og våben-drager N. F. S. Grundtvig (1783-1872). I et brev til Grundtvig af 18/5 1854 bebuder Ingemann, at denne snart gennem Reitzels forlag vil modtage en lille bog, der af dens forfatter beskrives med disse ord:

»Det er min Opfattelse af vor Børnelærdom i Luthers lille Catechismus. Det er i alt Fald min egen oprigtige Trosbekjendelse og min fri Udtalelse af, hvad Bønnen og Sakramenterne er for mig selv. Meget Kjæteri haaber jeg, du ikke skal finde deri«<sup>33</sup>.

Ingemann længes naturligt nok efter at høre vennens reaktion på »Confirmations-Gaven«<sup>34</sup>, men deres brevveksling synes at være gået i stå. Dette kan være forårsaget af, at Grundtvig havde den sorg 9/7 1854 at miste sin anden hustru Ane Marie Elise Toft, f. Carlsen (1813-54) – eller deraf, at Grundtvig måske følelsesmæssigt kviede sig ved over for

sin gamle ungdomsven at udsige de hårde domsord, som han efter sin teologiske opfattelse måtte føle sig forpligtet til.

Imidlertid skrev Grundtvig et digt til Ingemanns 70-årsdag 28/5 1859. Ingemann takker herfor 6/6 1859 i et brev, der slutter med disse ord:

»Vær takket og velsignet for al din Kjærlighed i al den Tid, hvor vore Veje løb sammen og hvor de, efter vort særegne, uvæsentlige Væsen maatte afvige fra Hinanden paa Smaastier! Med Guds og den evige Frelzers Hjælp skal vi fuldende Løbet sammen som to kjærlige Brødre, der fandt hinanden paa vejen til Betlehems-Krybben og til Golgatha!«<sup>35</sup>.

Efter Ingemanns »trosbekendelse« i »Confirmations-Gaven« mente Grundtvig dog ikke, at de to kunne fuldende løbet sammen. Dette gav Grundtvig ret så barsk udtryk for i brev af 7/6 1859. Det er det sidst kendte brev mellem de to, og det må siges at være en trist afslutning på et så langt venskab.

Grundtvig svarer Ingemann på det citerede takkebrev og takker for hans henvisning til deres lange venskab og ville helst have sluttet her,

»men da du udtrykkelig minder om vort forhold til »Krybben og Korset« som noget, vi i Grunden er enige om, skjønt hver gaar sine Veje, saa maa jeg svare venlig, at det vel skulde være mig ret inderlig kjært, og at jeg længe har tænkt det samme, og indrømmer jo daglig langt mere Frihed paa kristelig Grund, end man siden Apostlenes Dage har drømt om, men siden du ikke blot har ytret tvivl om et Led af den uforanderlige og urokkelige kristne Grundlov, men vist, som mig synes, en Modbydelighed for »Kjødets Opstandelse«, saa er vi, trods al anden Enighed om kristelige Anskuelse og Lærdomme, grunduenige om den kristne Tro, der hel og holden er en Fælles-Tro og Menighedens Tro, som ingen enkelt Kristen kan enten tage det mindste fra, lægge det mindste til, eller forandre det mindste i. Vist nok har jeg det Haab, at der ligger en uvitterlig Misforstaaelse til Grund for dit Anstød, som der jo maa, naar du dog vil tro paa den i Kjødets komme og med »Kjød og Ben« opstandne Jesus Kristus, der, trods alle Indvendinger vil give os sit Kjød at æde, for at vi kan leve ved ham, ligesom han lever ved Faderen, men saa længe du lige saa vel protesterer mod »Kjødets« i Troens Ord, som mod Kjødets i vore egne Bøger og Salmer, saa længe gaar vi ikke paa den samme »Livets Vej«, der jo kun er snæver, fordi den kun er gjort til »Barnet i Betlehem«<sup>36</sup>.

Victor Heise offentliggjorde Ingemanns brevveksling med fru Rosenørn et år tidligere, end Svend Grundtvig udgav sin fars brevveksling med Ingemann. Måske som en art forklaring på eller undskyldning for sin fars voldsomme brev til den gamle ungdomsven henviser Svend Grundtvig i den forbindelse til to af Ingemanns breve til fru Rosenørn, hvori han klart demonstrerer sit »kætteri«, sin afvigelse fra Grundtvigs kristendomsopfattelse. Det drejer sig dels om Ingemanns »programer-

klæring« for Tankebreve (se note 40) og dels om et senere brev af 31/5 1858, hvori Ingemann om sin opstandelsestro, om den digtning han p.t. har på bedding og om muligheden for kætterianklager skriver:

»Med Gjenfødslen kommer heller Ingen stort videre her end til Begyndelsen og saavel aandelig som aandelig-legemlig forstaaer jeg Ordene til Nicodemus<sup>37</sup>, nemlig saavel med Hensyn paa Omvendelse og Tro i dette Jordliv, som med Hensyn paa Aflæggelsen af Kjødet og hvad deraf er født og Iførelsen af det hele nye Menneske paa det næste Livsstaadium, som Vorherre selv har viist os Veien til gjennem den jordiske Død. Al Gudsaaenbaring saavel for Jordbeboere som henfarne Sjæle er jo med Hensyn paa Guds evige Høi-hed »Nedfart«. Kirkefædrenes Opfattelse af dette høist vigtige Skriftord, med Bibeholdelse af den hedensk-jødiske »Underverden« á la Niels Klim, har vort jordiske Kirkekapel vistnok endnu holdt fast ved, men den Taage vil nok, med Guds hjælp, ogsaa forsvinde, naar man rigtig faar Øinene op for Aandens store Vink i hint Ord. Netop herpaa gaaer for en stor Deel de smaa Digte ud, jeg meddelte Dem nogle af: Den hele Cyclus »Blik paa det Første og det Sidste« savner endnu nogle uundværlige Led, som jeg i Sommerens Løb tænker at tilføie. Maaske de da udkomme til Julen, men forkjættet bliver jeg da sagtens paa mine sidste Dage selv af dem, der ellers ere mine gode og kjære Venner«<sup>38</sup>.

Arbejdet med salmebogsrevisionen har forstærket Ingemanns trang til tankemæssigt at beskæftige sig med det hinsidige. Det fremgår af de citerede breve til biskop Martensen og provst Paludan-Müller, og det fremgår af det nytårsbrev til Grundtvig (9/1 1855), hvori Ingemann »fiskede« efter dennes mening om »Confirmations-Gaven«. Ingemann skriver heri bl.a.:

»Hvad jeg i den sidste Tid meget har tænkt paa og gjerne en Gang vilde tale til Bunds med dig om – er den vist nok store, men dog vist ogsaa uendelig herlige Nat, som nærmest venter os, naar denne Verdens Daglys udslukkes, medens vi med alle de forudgangne Menneskeaaender skulle forvente den allersidste og yderste Dags Morgen. Denne vor allernærmeste saakaldte Evighed, men som jo dog maa være Tid, medens den skal ende med en sidste Dag, synes mig nu langt betydningsfuldere og vigtigere, end de 3-4 Snese Aar, vi her kan leve, – og hvad Præster og Teologer siger os derom, er mig saa taaget og ubestemt. Dog herom, naar vi tales ved! Salmebogs-Revisionen i Sommer bragte mig fornemmelig paa Tanken herom – og paa adskilligt andet dogmatisk, hvori vor Kirkes Opfattelse saa vel af det apostolske Symbolum som af Skriften ikke fuldelig tilfredsstiller den aandelige Trang. I min Konfirmationsgave har jeg udsagt, hvorledes jeg læser og forstaaer Børnelærdommen i Katekismen; den lille Trosbekjendelse fra mig har du intet Ord talt til mig om, enten den nu ikke har tiltalt dig, eller du ikke har haft Lejlighed til at læse den«<sup>39</sup>.

Som Ingemann lod Reitzels forlag sende to eksemplarer af »Confirmations-Gaven« til fru Rosenørn, lader han atter forlaget sende hende to eksemplarer af »Tankebreve fra en Afdød« – et eksemplar til hende selv – og et, som hun bedes overrække dronningen. Ingemanns brev til fru

Rosenørn herom (17/9 1855) citeres her næsten i sin helhed, fordi det er særdeles oplysende både med hensyn til digtets baggrund og med hensyn til de forestillinger om det hinsidige, som Ingemann vil belyse med dette digt: Brevet kan næsten læses som en »programerklæring« for »Tankebreve fra en Afdød«!

».. Hvorvidt dette Billede af en vildtfaret Aands Vandring gennem en Tomheds og Ensomhedens Ørk til Paradiset i de Dødes Rige nu vil tiltale de fromme ædle Sjæle, som jeg henstiller det for, vil fornemmelig beroe paa, om de Forestillinger om det Hinsidige, jeg gaaer ud fra og tildeels selv troer at kunne forene med Skriftens Yttringer om Hades dvs. det usete Sted, ikke savne den Klarhed og Skjønhed, deres egen Phantasie og fromme Følelse har afbildet hin store Sjæleverden med. Det paradisiske Mellemrige vil De først finde betegnet paa de sidste Blade af Digtet, og Veien til hint Troens Hvileland – maa vist være kort eller lang efter enhver Sjæls Modtagelighed for Freden i Gud og det sande evige Troesliv. Min Opfattelse af Opstandelselæren og min Opposition mod alt, hvad der lugter af Liig, i Aandernes Verden, saavelsom mod Sjælesøvn og den hedensk-jødiske »Underverden« vil sagtens ikke finde Medhold hos nogle af mine forresten gode Venner i den Kirke, jeg ogsaa bekjender mig til, men som jeg dog troer der er et par skumle Kroge i, som høilig trænge til at renses og klares. Det mærkede jeg ved Revisionen af Kirkepsalmebogen, hvori jeg naturligviis ikke var berettiget til at røre ved hvad der endnu gjælder som dogmatisk og kirkeligt. Hvad der var mig piinligt at maatte lade staae i Psalmebogen (navnlig i de ellers smukke Psalmer om Død og Opstandelse) har jeg netop i dette Digt benyttet Digtningens Frihed til at udtale mig om, ligesom jeg i min Confirmationsgave allerede havde hentydet dertil i Sangen om Legemets Opstandelse og det evige Liv.

De, som begejstret seer opad efter de kjære Dødes Sjæle, og kun føler Dem frit opløftet til den almægtige Himlens og Jordens Skaber ved det aandelige Opadsblik, De vil neppe med Lindberg og Maywahlen (se note 41) holde fast paa den underjordiske Sjæleverden og paa Kjødets materiel-physiske Opvækkelse af de jordiske Kirkegaarde, medens Dogmet om Personligheds og Organisationens Fornyelse i en højere aandelig Legemlighed er og bliver os af den højeste Betydning og Vigtighed. At Christus er Verdens Frelser (ikke blot Jordens og Menneskenes) og at selve Dæmonerne (de faldne Engle) og de fortabte Sjæle endnu ikke ere fordømte, men kunne føres til Frelse før Dommens og den endelige Afgjørelses Dag er ligeledes en Mening, som De maaske vil finde forenelig med Skriftens Lære og uadskillelig fra Forestillingen om Guds Barmhjertighed. Det Kjæteri, som man kalder Apokatastasis (jvf. note 9) er jeg saaledes noget tilbøielig til; men jeg anseer det for christeligst med Hensyn paa den meget yndede evige Fordømmelse at holde sin egen Dom tilbage og henstille det store Spørgsmaal til den eneste og evige Dommers Barmhjertighed. I dette Kapitel vil Grundtvig og hans Skole neppe blive enig med mig. Grundtvig selv er ellers meget bedre at komme til Rette med, end Grundtvigianerne, at sige, naar Ingen af dem ere tilstede og med Deres ubetingede Ja og Amen opløfter ham paa Profetstolen«<sup>40</sup>.

Hvordan Grundtvig ville have været »at komme til Rette med« i forbindelse med Tankebreve, kan der kun gisnes om, da han så vidt vides aldrig har kommenteret dem. I analogi med Grundtvigs reaktion på »Confirmations-Gave« må det dog antages, at han ville have været

stærkt afvisende og i kristelig henseende have fundet digtet særdeles kritisabelt.

Ingemann har ikke været i tvivl om, at han ved at udgive Tankebreve ligesom ved udgivelsen af »Confirmations-Gave«, som han i brevene til Grundtvig og Jens Paludan-Müller havde betegnet som sin trosbekendelse, kunne udsætte sig for en »kætteri-anklage«. Det fik så være! Det var vigtigere for Ingemann at få sit budskab frem: om en rent åndelig opstandelse, om en positivt udviklende mellemtilstand, der forekom ham bedst at harmonere med troen på Guds kærlighed og almindelige frelsesvilje og en dermed sammenhængende lære om apokatastasis eller alle tings genoprettelse.

Ingemann fandt, som han 9/1 1855 havde skrevet til Grundtvig, at mange præsters og teologers udtalelser om det hinsidige var tågede og ubestemte, og måske derfor mente han, at der her »skulde bringes Lys«, og at »det er en endnu uopløst Opgave«, som han nogle dage senere skrev til Jens Paludan-Müller. På baggrund af disse udtalelser må det antages, at det var Ingemanns hensigt med Tankebreve fra en Afdød at være med til at »bringe Lys« og at give sit bidrag til en »endnu uopløst Opgave«.

I forordet til Tankebreve beder Ingemann sin læser om ikke at lade sig mislede af det tilsyneladende letsind i tonen. Digtets intention er den alvorlige at skildre menneskets mulige udvikling i en mellemtilstand, om hvilken der herhjemme næsten ikke er blevet talt »formedelst Reformatorenes Sky for Catholikernes Skærsild«. Ingemann fremhæver i forordet, at selv om digtet forener et religiøst formål med et poetisk, fremtræder det ikke »som theologisk Læredigt med videnskabeligt Øiemed«, og han henviser til fire protestantiske teologer, der i nyere tid har beskæftiget sig med læren om en mellemtilstand: Lindberg, Maywahlen, Martensen og Güder<sup>41</sup>. Skønt Ingemann i det citerede brev til fru Rosenørn havde taget afstand fra teologerne Lindberg og Maywahlen, fordi disse holdt fast på »Kjødets material-physiske Opvækkelse af de jordiske Kirkegaarde«, har han dog i forordet til Tankebreve henvist til afhandlinger fra deres hånd.

I Nordisk Kirke-Tidende 1835 har grundtvigianeren Jacob Chr. Lindberg (1797-1857) skrevet en artikel med titlen »Om Christi Nedfart til Helvede og Prædiken for Aanderne, som ere i Forvaring«<sup>42</sup>. I denne artikel, der fordeles sig på otte afsnit, tager Lindberg sit udgangspunkt i et lille skrift af den fynske præst J. H. Edsberg »Christus hos Aanderne i Forvaringen«<sup>43</sup>.

Lindberg pointerer (s. 167), at Luther holdt fast ved bekendelsens ord

om Kristi nedfart til helvede, men da han måtte forkaste de sætninger om skærsild og sjælemesser, der gennem kirkefædrene var blevet knyttede hertil, kom denne sætning til at stå uden ret forbindelse med de øvrige hovedlærdomme i de lutherske teologers systemer. Selv om læren om prædikenen for ånderne i forvaring kan synes at sætte spørgsmålstegn ved dåbens nødvendighed, skal vi dog ikke holde os fra emnet, skriver Lindberg (s. 168).

I modsætning til Edsberg, der havde hævdet (s. 170), at det var gode og salige ånder, Kristus prædikede for (1. Pet. 3,18f), mener Lindberg, at det var genstridige ånder i fængsel (s. 172). Efter at have fremhævet, at Kristi nedfart til helvede ikke skal bevises, men må forudsættes som tro på dåbsbekendelsen, fortsætter Lindberg (s. 202ff) med at gøre rede for de forskellige betydninger af ordet »helvede«, der kan betyde såvel et opholdssted for de afdøde sjæle i almindelighed, som et pinested for de onde og ugudelige.

Lindberg påpeger (s. 211ff), at det er en misforståelse og en mistolkning af Hebr. 9,27<sup>44</sup> at hævde, at et menneskes dødsdag også er hans endelige dømsdag. Den endelige dom falder først efter Kristi genkomst. Hver menneskesjæl går umiddelbart efter døden over i en mellemtilstand, et dødsrige, som Lindberg med bibelhenvisninger deler i to: I »Djævelkrogen« (s. 208) forvares de onde indtil den endelige dom, mens de gode straks indgår i en positiv mellemtilstand – »Paradis« (Luk. 23,43)<sup>45</sup> eller »Abrahams Skjød« (Luk. 16,22, note 26) (s. 209f).

Til støtte for de fremsatte teorier om mellemtilstanden refererer Lindberg forskellige af kirkefædrene: Irenæus (s. 229ff), Tertullian m.fl. (s. 244ff) og Augustin (s. 281ff), der bl.a. har begrundet mellemtilstanden ved en sammenstilling af Luk. 23,43 og 1. Pet. 3,18ff. Disse bibelsteder skulle udelukke, at paradiset kan være i himlen. Jesus kan ikke sige til røveren, at han i dag skal være med ham i himlen, når han selv er på vej ned i underverdenen. Efter et hib til »Clausenianerne«<sup>46</sup> understreger Lindberg, at vi ikke kan gøre krav på straks at indgå i himlen og dermed overflyve Kristus, der først måtte en tur ned om dødsriget!

I artiklens næstsidste afsnit henviser grundtvigianeren Lindberg til den vægt, Kirken har lagt på bekendelsen af Herrens nedfart ved at indlemme den i dåbspagten, og han fremhæver, at Kristi nedfart ikke skal betragtes som en del af hans fornedrelse, men som en del af hans frelsergerning (s. 292ff). Lindberg slutter sin artikel med en advarsel mod at misbruge læren om mellemtilstanden og den her evt. eksisterende mulighed for omvendelse til syndig sikkerhed eller til lunkenhed med hensyn til at bringe hedninger fredens budskab (s. 308f).

Maywahlen vil i sin afhandling (note 41) fastslå, at mennesket ikke umiddelbart efter døden kan indgå i den evige salighed (s. 121ff) og at den evige salighed først nås, når sjælen efter Kristi genkomst forenes med sit opstandne legeme (s. 137ff). Maywahlen sammenligner (s. 12ff) mellemtilstanden med israelitternes ophold i ørkenen og fremhæver, at her jo også fandt en deling sted, idet »alle de Onde blev skilt fra de Gode, saa kun de Sidste kom ind i det forjættede Land og tog Canaan i Eie« (s. 13).

Maywahlen tager (s. 17) Kristi nedfart som et bevis for mellemtilstanden. Ligesom Lindberg giver Maywahlen (s. 24ff) en oversigt over de forskellige betydninger af ordet »helvede«, og han understreger (s. 43ff) som en af de mangler, der adskiller mellemtilstanden fra saligheden, at sjælen her mangler at blive forenet med sit legeme og henviser (s. 46) til Johs. 20,17<sup>47</sup>. Ud fra Math. 12,40<sup>48</sup> og parallelsteder fremdrager Maywahlen (s. 48) »Jonas i Fiskens Bug« som et billede på mellemtilstanden. I modsætning til Lindberg anser han Jesu ophold her for højdepunktet af hans fornedrelse (s. 50ff).

Da der ikke gives frelse uden for Kristus (s. 63), var det dog påkrævet, at Jesus kom til underverdenen, hvor Johs. Døber måske efter sin henrettelse havde været Jesu forløber, som han havde været det på jorden – »Guds Naade og Barmhjertighed er ikke bundet til Jordens Overflade, den gjælder hele Menneskeslægten og hører heller ikke op i Dødsriget, thi hans Miskundhed varer evindeligt« (s. 71). Maywahlen skildrer de forskellige afdelinger af dødsriget, vi kan blive hensat i. Han advarer os mod falsk sikkerhed (s. 87ff) og siger (s. 107), at det ikke nytter at være døbt til Kristus, hvis man ikke tror på ham. Da der findes udviklingsmuligheder i mellemtilstanden, kan man også her enten forhærde sig og ende i evig pine (s. 100f), eller man kan modnes til den evige salighed (s. 120). I sidste del af afhandlingen polemiserer Maywahlen (s. 142ff) mod dem, der tager afstand fra troen på legemlig opstandelse. Kristus udriver også legemet af dødens magt. »Uden Legeme gives der ingen fuldkommen Personlighed for et Menneske og heller ingen fuldstændig Salighed«.

Ingemann kunne, som han skrev til fru Rosenørn, ikke samstemme med Maywahlens lære om fortabelse og legemlig opstandelse. Han følte sig ganske anderledes congenial med de to andre teologer, han i Tankebreves forord henviser til: den danske H. L. Martensen og den schweiziske E. Güder.

Som nævnt fik Ingemann i forbindelse med salmebogsrevisionen et ret nært forhold til biskop Martensen, der i sine erindringer<sup>49</sup> fortæller, hvor stor glæde han havde af at gøre Ingemanns personlige bekendt-

skab. Når de to mødtes, talte de ofte om Martensens dogmatik, som Ingemann med interesse havde læst. Martensen fremhæver, i hvor høj grad Ingemann var opfyldt af tanken om en mellemtilstand og af afsky for mange såkaldt rettroende præsters tale om en slags sjælesøvn i den jordiske grav og om ligenes opstandelse ved dagenes ende.

I sin dogmatik (note 41) har Martensen i afsnittet om »Kirkens Fulden-delse« to underafsnit: »De Dødes Opstandelse« (s. 540-45) og »Mellemtilstanden i de Dødes Rige« (s. 546-54).

Efter (s. 540) at have erkendt, at der ikke kan gives noget enkeltstående bevis for menneskets udødelighed, men at udødelighedslæren må bæres af den hele livsanskuelse, fremhæver Martensen (s. 541), at udødeligheden er menneskets metafysiske begreb og ufortæbelige bestemmelse. Saligheden kommer dog ikke derfor af sig selv, men kun ved den fortsatte religiøse og etiske stræben (s. 541). Til den fuldkomne salighed hører det forklarede åndelige legeme (1. Kor. 15,42-44, note 28), som først kan indtræde med den nye himmel og den nye jord, »hvorved Forestillingen om et Mellemrige, en Mellestrand for de Døde nødvendigt er given« (s. 543).

Over for den af romantikerne hyppigt anvendte sprogbrug om legemet som et sjælens fængsel, hvorfra den længes at blive befriet, påpeger Martensen (s. 544), at det kun er det dødelige, det forkrænkkelige legeme, der besværer sjælen.

Som Ingemann i Tankebreve lader den afdøde sjæl gennemløbe en positiv udvikling, har Martensen i sin dogmatik fremhævet vort behov for udviklingsmulighed i mellemtilstanden. »Efterdi ingen Sjæl gaaer ud af denne Tilværelse i en fuldkommen afsluttet og færdig Tilstand, maa Mellemtilstanden tænkes som et fortsat Udviklingens Rige, hvor Sjælen skulde beredes og modnes til den yderste Dom .. i reent aandelig Betydning et Purgatorium bestemt til Sjælens Renselse« (s. 546).

Ud fra henvisninger til det ny testamente søger Martensen (s. 546f) at skildre mellemtilstanden som et åndeligt inderlighedens og erindringens rige, hvor selverkendelsen ikke som i den jordiske tummel kan undflyes. De dødes rige er netop et dommens rige, fordi man ikke her kan drikke af glemselens flod, men følges af sine gerninger.

Denne sfære er *toto genere* forskellig fra vor, men vi kan kun tale om den efter sanselige lokalitetskategorier. Derfor siger vi f.eks., at Kristus nedsteg (s. 548f). Efter at have henvist til 2. Kor. 5,2-4<sup>50</sup> gør Martensen sig (s. 550) nogle dunkle forestillinger om en »Mellem-Legemlighed i de Dødes Rige«, og han konkluderer, at vi her på jorden lever ??? (i

kødet), i mellemtilstanden ????? (i ånden) og i saligheden i en forklaret legemlighed.

Martensen slutter sit afsnit om mellemtilstanden med at understrege, at de dødes rige er fri for gru, fordi Kristus er til stede, nærværende i ånden. Dette gør de dødes rige fri for gru, selvom det består i forskellige regioner (s. 553) – alt efter de afdøde sjæles forhold til Kristus, der er alle sjæles centrum.

Også mange af de i Güders afhandling (note 41) fremsatte synspunkter har Ingemann kunnet tilslutte sig. Güder skriver (s. 595ff), at den jordiske død ikke skal opfattes som en udtømmelse af den allerinderste livskraft, men som dennes fuldendelse, idet den fortsætter sin udvikling i en ny efter døden indtrædende tilværelsessfære, der omfatter den hele personligheds fuldendelse. Güder ser Kristi opstandelse og himmelfart som typus på den normale menneskelige udviklingsproces (s. 599). Güder betragter mennesket under et trichotomisk aspekt: ånden er lyset og den bevægende kraft for sjælen, der behøver legemet for at udtrykke og virkeliggøre sig (s. 601ff). Døden ansues af Güder (s. 607) som en opløsning af den enhed, der består mellem sjælen og den legemlige fremtrædelsesform i den nuværende jordiske verdensform. Det jordiske legeme overlades til den naturlige forrådnelse, mens den beåndede sjæl træder ud af den organisme, som her har udgjort dens omklædning.

Güder afviser (s. 610ff) en umiddelbar overgang til dom eller frelse i dødsøjeblikket, og han fastholder troen på en mellemtilstand, hvori vi alle med såvel frelsens som forhærdelsens mulighed skal befinde os indtil den store dom.

Ud fra Johs. 14,2<sup>51</sup> forestiller han sig (s. 613ff) denne mellemtilstand som en uendelig mangfoldighed af udviklingstrin, hvorpå vi kan bevæge os. Ingen er fuldendt god i sig selv, og ingen er så ond, at enhver gnist af gudsbilledet skulle være udslukt. Som belæg for disse forskellige kår i dødsriget henviser Güder (s. 616) til lignelsen om den rige mand og Lazarus (Luk. 16,22, note 26).

Med hensyn til forholdet mellem mellemtilstandens legemlighed og det fremtidige opstandelseslegeme erkender Güder (s. 620), at intet dødeligt blik når så langt. Idet Güder peger på Hebr. 2,17<sup>52</sup> henviser han Kristus til et ophold i mellemtilstanden, og han gør sig videre (s. 628ff) sine kuriøse spekulationer over Kristi legemlighed efter døden: Hvis Kristi legeme var rådnet under opholdet i mellemtilstanden, kunne han jo ikke have vist sig i det i de fyrre dage mellem opstandelsen og himmelfarten. Güder ender med at konkludere, at Kristi legeme – jvf. vandringen på søen (Math. 14,22-36) og forklarelsen på bjerget

(Math. 17,1-9) – må have været af en speciel kosmisk beskaffenhed, hvilket spørgsmål dog er underordnet for den, der tror og accepterer underet.

Güder anskuer (s. 642) nedfarten som det mellemlid i Kristi liv, hvorved modsætningerne mellem hans død og hans opstandelse forbindes. Kristi virksomhed er (s. 646ff) en stedsevarende virksomhed – og så iblandt den hinsides graven værende menneskehed (1. Pet. 3,18f, jvf. note 42). Da vi har vor syndighed med i mellemtilstanden, har vi også her omvendelse behov, og Güder rejser (s. 660f) det spørgsmål, om der ikke også her er en organiseret fortsættelse af forkyndelsen.

I sine afsluttende ord (s. 668ff) understreger Güder Guds almindelige frelsesvilje og fremhæver mellemtilstanden som *conditio sine qua non* for universaliteten af Guds nåde og Kristi gerning. Alle skal have mulighed for at kunne opnå salighed uanset de ved jordiske rums- og tidsforhold betingede indskrænkninger. Güder frakender kirken absolut nødvendighed og reducerer den til kun at være sekundær.

Artiklen sluttet med et forslag om at ændre Apostolicums ord »nedfarten til Helvede«, der giver anledning til stadige misforståelser til de ligebetydende og velforståelige ord »fremtraadt iblandt de Døde«.

Selv om Ingemann ikke henviser hertil i Tankebreves forord, kan han også have hentet inspiration til sine spekulationer over det hinsidige hos Martensens forgænger på bispestolen: J. P. Mynster (1775-1854).

I andet bind af sine »Betragtninger over de christelige Troeslærdomme«<sup>53</sup> har Mynster skrevet nogle betragtninger, hvori han fremfører sine tanker om det hinsidige. Mynster forestiller sig også en mellemtilstand, hvor de døde både har mulighed for at gennemgå en fortsat modningsproces og for at mødes og genkende hinanden fra jordelivet.

Mynster kan (s. 350ff) hverken tilslutte sig en kras bogstavelig opfattelse af Apostolicums bekendelse »Vi troe paa Legemets Opstandelse« eller en bekendelse ændret til »Vi troe paa Sjælens Udødelighed«, hvilken formulering Ingemann givet ville have hilst velkommen. I sit dilemma legemlig/åndelig henviser Mynster til Pauli ord om det uforkrænkkelige åndelige legeme (1. Kor. 15,42-44, note 28). Mynster forstår ikke dette legeme som et helt nyt væsen, men som det engang skabte, der med sine gerninger fra vugge til grav skal møde frem for Guds dom (s. 356). Netop fordi der ikke er tale om et helt nyt væsen, har vi mulighed for at genkende hinanden i det tilkommende liv. En mor vil således kunne genkende sit døde barn, selv om det er blevet forvandlet og uddannet hos Gud (s. 357 og 370).

Mynster fremhæver (s. 362f) med henvisning til lignelsen om den ri-

ge mand og Lazarus og til Jesu ord til røveren på korset, at vi ikke skal ligge i graven og vente til den store dommedag. Vi skal straks gå til en af de mange boliger (Johs. 14,2), til en mellemtilstand, hvori vi skal modnes »for det endnu Høiere« (s. 364).

Det kunne se ud, som om Ingemann direkte har lånt tanker fra Mynster, da han i Holger Danske skrev, at hvad vi ikke når her, kan vi nå hisset (jvf. note 11). Mynster havde nemlig i sine kristelige Betragtninger skrevet: »Og alle de, hvilke Guds Barmhjertighed ikke vil forskyde, men som her ikke naaede Modenhed .. de skulle jo dog hisset naae, hvad de her ikke naaede« (s. 371). Ja, de skulle endda få mulighed for at gøre jordisk uret god igen, for »det Land, hvorhen vi drage, er Gienseelsens Land«, hvor tågen falder fra øjet, og ethvert selvbedrag forsvinder, og hvor de atter mødes, som skiltes i vrede og fjendskab (s. 372f). Mynster slutter denne betragtning med at understrege, at de, der skiltes i fred og kærlighed, nu mødes »foryngede af Udødelighedens Kilder, forklarede i et evigt Liv« (s. 373).

I en anden betragtning over det tilkommende liv berører Mynster (s. 386ff) muligheden for en evig fordømmelse, som han advarer os mod at tildømme hinanden. Vi ved jo ikke, hvad Jesus udrettede, da han prædikede for ånderne i forvaring, og vi skal huske, at ordene om ikke at dømme (Math. 7,1 og Luk. 6,37) beholder deres gyldighed i det hinsidige.

Biskop Mynsters betragtninger over muligheden af hinsidige gensyn udvikles og uddybes en snes år senere af biskoppen i Nykøbing Falster, Jørgen Hiort Lautrup (1798-1856). Biskop Lautrup havde 1844 mistet sin eneste datter og efter hendes død kredsede hans tanker uafsladeligt om et hinsidigt gensyn. Disse tanker udmøntede han i det halvt opbyggelige, halvt filosofiske skrift »Betragtninger over Erindring, Gjenkjendelse og Gjenforening efter Døden. En Trøstebog for Sørgende«<sup>54</sup>.

Dette særprægede skrift – suppleret med en levnedsskildring af dets forfatter – blev 1857 posthumt udgivet af Lautrups ungdomsven fra Borchs kollegium, den teologiske professor Carl Emil Scharling (1803-77), der var personlig greben af kristen mystik<sup>55</sup>.

Ingemann stod i brevkontakt med Carl Emil Scharling, der fra 4/9 1830 til udgangen af 1833 havde været lektor i Religion og Moral ved Sorø Akademi<sup>56</sup>.

At Ingemann har læst Lautrups posthumt udgivne skrift fremgår af et brev til fru Rosenørn af 2/1 1857, hvori han herom skriver:

»Har De læst Biskop Lautrups efterladte Skrift om »Erindring, Gjenkendelse og Gjenforening efter Døden«? Jeg er enig men ham i Hovedsagen. Hans Fremstilling har mig dog for meget Prædikeform, jeg holder meer af Betragtningen, naar den ligefrem undersøger og godtgjør. Han antager fornyet selvudviklet Organisation og fortsat Udvikling, men skjælnes ikke heller skarpt mellem Overgangstiden til Fuldendelsen – og den rette Fuldendelsens Evighed selv. Det løber i Eet for ham, som næsten for alle vore Præster siden Reformationen«<sup>57</sup>.

Trods det citerede hip til Lautrup som repræsentant for præstestanden har Ingemann været helt på linie med Lautrup, når denne skriver, at det ikke er på det legemlige, men på det sjælelige, vi hinsidigt genkender hinanden, og i den forbindelse (s. 81) henviser til vellykkede kunstneriske gengivelser, der »gjengiver det hele aandelige Udtryk, hvoraf det Legemlige var gennemtrængt«.

Ingemann har ligeledes været enig med Lautrup, når denne i skriftet (s. 100) med henvisning til Math. 22,30<sup>58</sup> udelukker enhver forestilling om legemernes opstandelse i jordisk skikkelse.

Lautrup erkender (s. 98), at vi ikke kan få noget endeligt svar på genkendelsens »hvorledes«, men at vi kan stole på genkendelsen, fordi al kærlighed – også den mennesker imellem – har sin kilde i Gud (s. 95). Her er ikke (s. 99) tale om en forbindelse baseret på sted, tid og rum, men om en åndelig forbindelse hørende til Guds Riges hemmeligheder. Ingemann har også kunnet være enig med Lautrup, når denne – dog uden direkte at gøre brug af ordet »mellemtilstanden« – beskriver det jordiske liv som en forberedelse, »der først i det Tilkommende finder sin Fuldendelse« (s. 136f).

Spørgsmålet om evig fortabelse synes at ligge uden for rammerne af Lautrups skrift, der slutter med at påpege, at længslen efter genforening ikke er fremkaldt ved os selv, men er nedlagt i os af Gud (s. 173f).

I Tankebreve fra en Afdød lader Ingemann den afdøde møde sin elskede Helene (s. 96) og genkende personer såvel fra sin samtid som fra historien (s. 77f).

Som vi har set, spillede troen på et hinsidigt gensyn en stor rolle i Ingemanns samtid, hvilket ubetvivleligt har været af høj sorgterapeutisk værdi.

Til supplerung af de refererede tanker om muligheden for et hinsidigt gensyn kan nævnes, at Grundtvig, da han 1826 bearbejdede den gamle dagvise »Den signede dag« (DDS 367) ændrede Han Thomissøns strofe med bøn om en god ende til synet af den himmelske borg med de gyldne sale, hvor ».. til evig tid med venner i lys vi tale«<sup>59</sup>.

Som nævnt ovenfor mistede Grundtvig 1854 sin anden hustru og

måske på baggrund af sin personlige sorg fremhæver han den trøstende gensynstanke i fjerde strofe af den sølvbryllupssalme (DDS 738), som han 1855 skrev til sine venner Augusta og Peter Andreas Fenger:

Det er vemodigt at skilles ad,  
 For dem, som gierne vil sammen være,  
 Men, Gud skee Lov! i Vorherres Stad  
 For evig samles de Hjertens-Kiære<sup>60</sup>.

Samme tanke- og sprogbrug finder vi hos den af Grundtvig inspirerede norske salmedigter Wilhelm Andreas Wexels (1797-1866), der 1845 udgav »Religiøse Digte«, hvori forekommer et digt fra 1841: »Den blide Tanke« med strofen:

Tænk, naar engang i Himlens gyldne Sale  
 Jeg med den Ven, jeg her paa Jorden fandt,  
 I lyset om et evigt Liv skal tale  
 Og om det Liv, der som en Drøm forsvandt<sup>61</sup>.

Ti år efter, at Wexels skrev sin »blide Tanke«, stod i Dansk Kirketidende 29/6 1851 (6. bd. s. 443) en salme af Ingemann, hvori også han udtrykker sin forvisning om sjælenes evige samvær i det hinsidige. Ingemann har i Kirketidende forsynet sin salme med en fodnote om med denne at have udvidet disse fire linier af Luther:

Ich lebe – und weiss wohl wie lang;  
 Ich sterbe – und weiss wohl wann;  
 Ich fahre – und weiss wohl wohin -  
 Mich wundert, dass ich nicht immer fröhlich bin.

Ingemanns udvidelse af disse enkle Luther-linier er præget af det for hans tid så karakteristiske gensynsaspekt:

Jeg reiser – og veed hvor Reisen gaaer hen;  
 Den gaaer til Guds evige Rige;  
 Jeg reiser til Aandernes Fader og Ven,  
 Til Landet, hvor aldrig med Sorg igjen  
 Fra Sjælene vige<sup>62</sup>.

Ingemanns faste tro på et gensyn efter døden deltes af hans hustru. Mens Ingemann var på sin store udenlandsrejse (1818-19), skrev Lucie

Mandix på hans opfordring »Et lille Levnetsløb«, hvori hun skildrede sin barndom og første ungdom. Efter en lakune på over tredive år tog hun atter den lille bog op i 1861. Hun skildrede nu sit kunstneriske virke og sin kærlighed til Ingemann, med hvem hun trosmæssigt følte sig congenial. »Accorden i vore Siele er Gud«, skrev hun og slutter bogen med disse ord: »Gud skienke os et saligt Giensyn«<sup>63</sup>.

Tankebreve fra en Afdød vil pga. sit omfang (ca. 100 sider) ikke her blive gengivet *in extenso*, men blot i et summarisk resumé med kommentarer<sup>64</sup>. Ingemann har delt digtet op i femten afsnit.

*Første afsnit:* Afdøde skriver til en ven, at denne nu kan lykønske ham med at have overstået såvel al verdens vrøvl og nød som sin død. Døden beskriver han som et sving, der gør én lidt ør i hovedet, selv om hovedet jo ligger tilbage sammen med resten af kroppen. Han var død ganske pludseligt, mens han tændte sig en ny cigar på vej til Skælskør som rigsdagskandidat, i hvilken egenskab han mente at kunne »frelse Folk og Stat«<sup>65</sup>.

Iført et nyt gevandt befinder sjælen sig nu i »Mellemtidens store Rige«, der hverken er jødernes Sheol, grækernes Hades eller Niels Klims afgrundsland. Det er ikke et tomt skyggeliv, men et udviklende sted, hvor »et nyt og mægtigt Skaberbliv omtoner ham fra Verdensaltets Strømme«.

Afdøde har glemt sit navn og kan hverken angive dato eller sted, da han jo også nu befinder sig uden for tidens og rummets begrænsning<sup>66</sup>.

*Andet afsnit:* Det er en misforståelse at indbilde sig, at man straks efter døden kan blive salig, paradere med palmegrene og fraternisere med englene og Vorherre selv. Der går måske årtusinder fra dødens øjeblik til salighedens rette dag, der først kan indtræffe efter den store dom. Man må først lutres gennem et helvede, hvor i åndelig forstand ormen ej dør, og ilden aldrig slukkes. Dette helvede skildrer Ingemann dels ironisk med en henvisning til Heibergs »En Sjæl efter Døden«<sup>67</sup> som værende lig åndløshedens verden i »de store Stæders Østergader« og dels psykologisk som lidenskabens verden inde i menneskesjælen med rester af begær og nag. Det er egoismens verden, hvor man søger livets kerne i sig selv for »efter Slangens Ord, at blive selv som Gud«. Ingen, selv ikke de største ånder, kan her sige sig fri. Afdøde vedgår da også ærligt, at han har været egoist fra vuggen.

*Tredie afsnit:* Sjælen ser tilbage på sit livs egoisme, som han først efter døden kan forstå rækkevidden af, fordi forstanden udvides i de dødes

rige, så man her – som forstørret i et mikroskop – kan se menneskelivets dobbelthed: den krævende egoisme blandet op med en anelse om paradiset. Det er en tanke, Ingemann atter tager op i det ottende afsnit.

*Fjerde afsnit:* På usynlige tanketråde vender afdøde tilbage til jorden for at hente, hvad han som uforkrænkeligt kan medtage til evigheden – ikke blot af godt, men også af hvad han allerede fra barndommen har begået af uret.

I dette afsnit demonstrerer Ingemann atter sin så ofte udtalte afsky for Apostolicums ord om »Legemets Opstandelse«. Afdøde skriver (Tankebreve s. 19):

Jeg seer forundret mange fromme Sjæle,  
Som end ved deres Grave dvæle,  
For der at finde Spiren til den Krop,  
Hvormed de vil paa Dommedag staae op.  
Hint »op af Grav« forstod de kjødeligt,  
Som var det visne Blad udødeligt,  
Og som ei hele Verden var den Grav,  
Som Alt, hvad Aand er i, skal opstaae af,  
Mens Kjærneløse Skal, man saae,  
saalidt som nogen Sten opstaaer.  
Paa Ligenes Opstandelse de troede;  
De søgte Roden, hvoraf Legemslivet groede,  
I Støv og Vand og Luft. Endnu de drømme  
Om det Forraadnedes Bevarelse  
Og det opløste Kjøds Forklarelse,  
Skjødnt alt Udødelighedslivets Strømme  
Ombruse dem, skjødnt, uden Kjød og Blod,  
I Mellemriget alt de har sat Fod  
Og alt personlig see og høre  
Og føle Kræfterne, som mægtig røre  
Sig gjennem Verdensaltet. – Det er Vanen,  
Som fulgte dem paa Støv-Filister-Banen:  
Den gamle Kjødets Orm end spøge i dem;  
Fra den kan Aanden ei endnu befrie dem,  
Den Orm kom jeg udover.

*Femte afsnit:* I sin venden tilbage til jordelivet er sjælen nået til studenterårene. Han mindes mødet med en gammel ven og skolekammerat i »en stor Apostels Stræde«<sup>68</sup>, og han takker nu vennen for den tålmod,

hvormed denne som tilhører havde fulgt hans gengældte, men dog ulykkelige kærlighed til en pige, hvis bryllupsdag med en anden allerede var fastsat, da han traf hende. Ingemann var stærkt præget af romantikkens nyplatoniske eros-dualisme: de elskende, som er hinandens udvalgte, kan ikke få hinanden i dette liv og i kødet, men de bringes til at indse, at en sådan forening er uden egentlighed, og de søger ofte døden som den magt, der kan skille dem hver især fra deres kroppe for at forene deres sjæle. Denne eros-dualisme var stærkt fremtrædende i Ingemanns ungdomsdigtning, f.eks. i sørgespillet »Blanca« (1815) og ganske særligt i »Varners poetiske Vandringer«<sup>69</sup>, hvor Varner ved et kys »drikker Døden« af den elskede, men dødssyge Maries læber. De elskendes sjæle hører sammen ud over døden, selv om der aldrig har været talt et kærlighedens ord dem imellem. Det er en tanke, som Ingemann også fremfører langt senere i sit forfatterskab, i det historiske digt »Dronning Margrethe«. Stille og uudtalt elsker dronningen og abbed Johan i Sorø hinanden. Da abbeden er død, knæler dronningen ved hans lig:

»Siig nu, Alverden, hvad du vil!«  
 – Udbrød hun, knust i Smerte -  
 »Nu hører denne Sjæl mig til« -  
 Hun sank til Munkens Hjerter<sup>70</sup>.

Med hensyn til Ingemanns eros-dualisme kan der i hans digtning efter 1819 ligge selvbiografiske træk. Ingemann skildrer fra nu af ofte som f.eks. i novellen »Moster Marie« (1820) en mand, der er splittet mellem to kvinder. Mest kendt er måske romanen »Valdemar Sejr«, hvori kongen er splittet mellem sin troskabspligt over for sin trolovede, prinsesse Dagmar, og sin lidenskab for prinsesse Berengaria, som han først har truffet, efter at trolovelsen med Dagmar var indgået. Moralsk bunden til Lucie Mandix, med hvem han havde været forlovet siden 1812, forelskede Ingemann sig på Italiensrejsen 1819 – tilsyneladende gengældt – i Maria Bügel<sup>71</sup>, der i hans digtning fra rejsen optræder under navnet »Valdborg«<sup>72</sup>.

Som den afdøde brevskriver ikke kunne få Helene, fordi hun var forlovet med en anden, kunne Ingemann ikke få Maria Bügel, fordi han var forlovet med Lucie Mandix, med hvem han giftede sig i Hyllested kirke den 30. juli 1822 efter en uge tidligere at være blevet udnævnt til lektor ved Sorø Akademi.

I Tankebreve synes Helene at fremvise mange ligheder med Lucie Mandix, hvis betydning for hans åndelige udvikling Ingemann altid

med tak ser tilbage på og fremhæver. Denne tak gennemsyrrer »Svane-sang« – Ingemanns digte til hendes 70-årsdag 19/2 1862<sup>73</sup>, og han havde også husket hende i hans tak til sine venner i Danmark 28/5 1859. I tredje strofe fremhæver han heri sin hustru og hendes betydning for ham:

Som Færgemand med freidigt Sind jeg sad  
Ved hendes Side, i hvis Blik jeg saae  
Hvor Lykkens Ø og Paradiset laae<sup>74</sup>.

*Sjette afsnit:* Her på sin åndefærd tilbage til det jordiske genser den afdøde sjæl sin elskede, der sidder med hans portræt og drømmer om hans tilværelse i den evige salighed. Med denne scene som udgangspunkt vender Ingemann tilbage til temaet fra andet afsnit: Vi går ikke lige fra død til evig salighed. Evigheden befinder vi os også i, mens vi lever vort menneskeliv, og den her påbegyndte udvikling fortsætter i »mellemtiden«, før saligheden kan erhverves. Livstråden spindes videre efter døden (Tankebreve s. 32f):

Hos Jer var Livets Traad, som Jorden grøn;  
Her er den graa endnu; dog rosenrød og skjøn  
Den bliver, efterhaanden som man stiger  
Op mod de Morgenrødens favre Riger  
Vi ogsaa her os glæde til.

Livets tråd med forskellige farver i forskellige faser hører til de metaforer, Ingemann jævnligt gør brug af – f.eks. også i dette mindedigt af 21. jan. 1855 over amtmandsfruen i Sorø, Juliane Vilh. N. C. Hoppe:

Hun gik af Natten ud til Sol og Glæde,  
Hvor Livets Traad fremløber morgenrød;  
– I Salighedens Hjem er ingen Død,  
Og aldrig brister Kjærlighedens Kjæde!<sup>75</sup>

*Syvende afsnit:* Da den i jordelivet påbegyndte udvikling fortsætter i mellemtilstanden, kan denne ikke bestå i dvælende passivitet, selv om den leves i helt anderledes, uendelige dimensioner end livet på jordplaneten. I mellemtilstanden er man ikke stedsbunden, og man bliver aldrig udsat for ubehagelig trængsel, fordi her er rigelig plads til »de Slægters Slægters Milliarder, der gennemgik ethvert Planetlivs Fængsel«. Befriet for jordiske behov kan man her forstå »det Negavtives

Herlighed«. I modsætning til jordelivets ofte kun samfundsmæssigt påtvungne selskab, kan man få lov at være ene, hvilket afdøde har valgt, da han kun føler trang til brevmodtagerens og først og fremmest den elskede Helenes selskab. Savner afdøde noget, er det farver. Dette udsagn fører tanken hen til de græske og jødiske dødsriger, der i myterne afmales gråt i gråt. Ingemann havde dog i første afsnit afvist al sammenligning mellem mellemtilstanden og disse dødsriger.

Afdøde har her i mellemtilstanden forgæves søgt Gud, men så langt som til Gud er han endnu ikke nået i sin udvikling.

Syvende afsnit er forsynet med to efterskrifter. I den første beder afdøde brevets modtager og Helene om at tænke på ham i hans ensomhed. I den anden lader Ingemann ham hugge ud mod en af sine yndlingsaversioner: forestillingen om, at de døde til dommedag skulle være bundne til deres legemer i graven.

*Ottende afsnit:* Som Ingemann i aftensalmen »I fjerne Kirketaarne hist«<sup>76</sup> lader Gud se ned gennem stjernerne til de ensomme og forladte, lader han her den afdøde se ned til Helene gennem en stjernestråle. Hun er blevet enke og sidder nu og tænker på sine to afdøde og deres skæbne i det hinsidige. Hun læser i Johs. Åbenbaring og drømmer ud fra kap. 21's beskrivelse af det ny Jerusalem om paradiset herlighed. Hertil er brevskriveren jo endnu ikke nået, for også efter døden fortsætter i hver sjæl den kamp mellem løgneren og sandheden, der er selve grundidéen i vort jeg – udviklingen af det gamle »kend dig selv«.

Ingemann havde fra sin tidligste ungdom erkendt og forstået, hvor splittet og sammensat menneskesindet er. Mennesket er ofte et bytte for direkte modstridende følelser. Vi kan på én gang være glade og bedrøvede, vrede og smilende, som Ingemann har skildret det i digtet »Bekjendelser«<sup>77</sup>. Året efter »Bekjendelser« skrev Ingemann digtet om »De tvende Geister«, der under hele livsvandringen svæver over mennesket og søger at trække det i hver sin retning<sup>78</sup>. I skæbnedramaet »Løveridderen« (1816) møder vi en jeg-splittet helt, der faretruende nærmer sig broder/søster-incesten, og som gennemlever fadermordet helt ud i den evige fordømmelse som en usalig sjæl, der må forblive på sine gerningers sted.

Den af romantikken farvede skildring af det splittede menneske hører ikke kun Ingemanns ungdomsdigtning til. Hans næsten dybdepsykologiske skildring af menneskets splittethed og dermed sammenhængende farlighed fortsætter gennem hele forfatterskabet, ikke mindst i de historiske romaner, hvor f.eks. Valdemar Sejr på én gang fremtræder som den krigsgale erobreren og den vise, fromme og retfærdige giver af Jyske Lov.

Ingemann slutter Tankebreves ottende afsnit med at påpege, at vi som gudsskabte har udødeligheden i os, men at tankens kamp kan være lang og hård, om vi da ikke – som Helene – i troens bøn kan tilråbe Gud: »Fader, Fader kjære!«

*Niende afsnit:* Helene, hvem brevskriveren skylder alt stort og skønt lige til evighedsglimtet, dør nu også, og han søger fortvivlet hendes spor i »Mellemtidens Labyrinther«. Han skildrer hende som en »Dagmar-sjæl«, der bad for alle – også for dem, der viste hende kulde.

Helene var i tro og kærlighed så højt hævet over ham, den egoistiske grubler, at han er bange for aldrig at møde hende. Han er begyndt at frygte, at han ikke blot er blevet genstand for den første, den legemlige død, men at han også vil blive genstand for den anden, den evige sidste død. Alle hans spørgsmål forbliver ubesvarede. Han føler sig som »No-made og Eremit i Verdensaltets Rum«.

Ottende og niende afsnit kan indeholde selvbiografiske træk fra en religiøs gærings- og afklaringsfase i Ingemanns ungdom. I et digt fra denne periode »Kundskabstræet« kæmper tro og tør kundskabstørst med hinanden<sup>79</sup>. Helene og hendes tro, der har lært ham alt »Skjønt og Stort« kan være et billede på Lucie Mandix og hendes betydning for den unge med tvivl og skepsis kæmpende Ingemann.

*Tiende afsnit:* Sjælen fortsætter sin angstfyldte søgen – dels efter Helene, dels efter saligheden. De i niende afsnit udtrykte tanker om angst for evig åndelig død gentages og uddybes. Den afdøde brevskriver prøver stoisk at forsones sig med tanken om evig død<sup>80</sup>.

Midt i disse overvejelser og oplevelser af undergang og tilintetgørelse skimter afdøde en lysning, hvorigennem det lyder: »Gud lever! – Gud er Kjærlighed!«. Hvor sjælen før var fyldt af gru, bliver han nu, ved at høre disse ord, fyldt af tryghed i forvisning om, at Gud lever og er ham nær.

*Elvte afsnit:* Sjælen føler stadig Guds nærhed, selv om paradiset endnu er lukket for ham. Han ser selverkendende tilbage på sit egoistiske jordeliv. Han havde gennemgående forholdt sig negativt og kritisk-nedgørende. Han havde endvidere været ganske materialistisk indstillet, indtil han mødte Helene. Ved mødet med hende skete der noget med ham, og nu uddybes den i niende afsnit påbegyndte beskrivelse af Helenes betydning for hans åndelige udvikling. Da de jo først efter døden kunne forenes uden brøde (jvf. femte afsnit), har han skjult sit livs tomhed bag »mandig Udad-Stræben« og »stoisk Dyd«. Han var m.a.o.

fremtrådt som en af romantikkens splittede romanhelte med sorg i hjertet bag en checket facade.

Når Ingemann i dette afsnit skildrer et menneske med en kritisk og negativ holdning, er det ikke sikkert, at det blot er en upersonlig beskrivelse. Det kan også have personlig relation til hans hårdeste kritikere eller til det negative sind, de kaldte frem hos ham selv. Blandt dem, der har parodieret og kritiseret Ingemann kan særligt fremhæves: J. L. Heiberg (1791-1860), Peder Hjort (1793-1871) og Chr. Molbech (1783-1857).

Allerede 1817 havde Heiberg søgt at latterliggøre Ingemann ved i komedien »Julespøg og Nytaarsløjer«<sup>81</sup> at karikere digtet »Varners poetiske Vandringer« og dramaet »Blanca«.

I »Tilbageblik paa mit Liv og min Forfattervirksomhed« har Ingemann betegnet Peder Hjort og Chr. Molbech som sine opponenter og antagonister<sup>82</sup>.

Peder Hjort blev 1815 på Molbechs opfordring medarbejder ved det af denne redigerede månedsskrift *Athene*. Heri skrev Peder Hjort 1815-17 nogle ret sønderlemmende anmeldelser af den unge Ingemanns forfatterskab. Hjort fandt, at Ingemanns digtning manglede objektivitet, at den savnede naturlighed, at allegorierne ofte tog magten fra digteren. Hjort konkluderede, at Ingemanns digte og dramaer i høj grad var overvurderede af læsere og teaterpublikum. Der var derfor et ret belastet kollegaforhold mellem Ingemann og Hjort, der var lektor i tysk sprog og litteratur ved Sorø Akademi 1822-49<sup>83</sup>.

Molbechs nedsabling af den historiske roman »Erik Menveds Barn-dom«<sup>84</sup> blev dog dråben, der fik bægeret til at flyde over og kaldte de farlige og negative følelser op til overfladen i Ingemanns sind. Han gav med barsk og bister satire sin bitterhed luft i eventyret »Huldregaverne« (1831)<sup>85</sup>, som han i et brev af 21/4 1831 til H. C. Andersen betegnede som »en selvbefriende Explosion«<sup>86</sup>.

*Tolvte afsnit:* I dette afsnit forstummer enhver form for samtidssatire til fordel for en kristen homiletisk tone. Nu er det salmedigteren Ingemann, der træder frem. Afdøde føler sig sønderknust, fordi han nu ikke længere skuer Guds styrkende hånd, men han erkender, at han selv har lagt sin fortabelses grundsten. Han beder nu uden håb, som kun den fortabte kan bede. Da han ser op fra sin sjæls mørke, ser han lyset fra Golgatha. »Det er fuldbragt« (Johs. 19,30). Kristi blod forvandler sig til en purpurkåbe, der skjuler såvel hans egen som alle verdens brøde, og han forstår, at den uendelige kærlighed har bragt fred – også til dødens skyggers land.

*Trettende afsnit:* Her møder vi det i romantikken almindeligt anvendte billede af jordlarven, der i døden udfolder sine sommerfuglevinger<sup>87</sup>. Brevskriveren er nu ikke længere »Eremit iblandt de Døde«, men møder andre menneskenaturer på udødelighedslandets bro, og han mindes sin barndoms tro på en himmelstige<sup>88</sup>. Kærligheden i afdødes sjæl, der tidligere kun omfattede Helene og brevmodtageren, udvider sig nu til at omfatte alle sjæle.

På baggrund af Ingemanns forestilling om, at andre planeter end »jordplaneten« er beboede, lader han nu brevskriveren se sjælene fra de forskellige planeter komme vandrende som pilgrimme med »lyse Banner tegn«<sup>89</sup>.

Blandt de vandrendes skarer er mange lærde vismænd og dybsindige forskere, der har erhvervet dennesidig »Udødelighed« og »evigt Navn i Eftermælets Pris«. De må dog fare »Udødeligheds Bro« forbi, fordi de i deres jordeliv har manglet »Kjærligheds Undertro« og kun har villet gå tankens vej.

Blandt disse lærde var fysikeren H. C. Ørsted (1771-1851), hvem Ingemann i »Tilbageblik paa mit Liv og mit Forfatterskab« har nævnt blandt sine antagonister<sup>90</sup>. Ørsted redigerede sammen med bl.a. Heiberg og Molbech »Maanedsskrift for Litteratur«, som Ingemann kaldte »Maanedsskrig imod Litteratur«<sup>91</sup>. Med det i elvte afsnit omtalte eventyr »Huldregaverne« ville Ingemann mere end blot få luft for sine aggressioner. Han ville også drage en lanse for den poetiske idealisme over for den empiriske realisme, og han følte sig i den forbindelse totalt misforstået af Ørsted, da denne angreb ham for at være »Fornuftshader og Videnskabsfjende«<sup>92</sup>.

Trettende afsnit slutter med, at brevskriveren, der her synes at fremtræde som Ingemanns alter ego, ryster bitterheden af sig, fordi han nu atter ser Guds vinkende hånd.

*Fjortende afsnit:* Afdøde ser sjæleskarer, der gennemfarer de dødes rige uden mål og vej, fordi de endnu ikke har skimtet Guds hånd, der dog er dem nær. Herefter følger en beskrivelse af det tryghedsunivers, som vi kender fra Ingemanns morgen- og aftensalmer. »For alle Sjæle Veien er beredt«, skriver Ingemann og fremhæver Guds almindelige frelsesvilje, selv om han må erkende, at alle disse spørgsmål fortsat befinder sig i det gådefuldes dimension. Ingemann genoptager (jvf. ottende afsnit) tanken om den mennesket iboende dobbelthed. Han tegner et billede af det materialistisk sindede menneske, der drages nedad for at genopbygge det tabte jordeliv, mens det samtidig drages opad af en ubevidst længsel<sup>93</sup>.

Som afdøde i trettende afsnit blandt skarerne så de lærde og viise, ser han nu fyrsterne og heltene. Disse glemte også ofte at tænke på den sande udødelighed, fordi de var helt optaget af tanken på den falske jordiske udødelighed bestående af pompøse gravmonumenter og mugne mindeskrifter.

Efter at helteoptoget har passeret, ser den afdøde brevskriver kunstnertoget skride frem i apollonisk sollysskær. De har bragt skønhedslivet og evighedslængslen ned på jorden, men selv herover ligger tomme skygger, fordi de har villet nå livets liv ved egen kraft.

Kunstnerskaren efterfølges af en kirkelig skare, der drager frem under korsets tegn. Skønt skaren rummer paver med nøgle til himmel og helvede, brister himmelbroens buer under mange af dem, fordi deres tro har været død, og med en sådan når man ikke fredens regioner uden gennem en lang bodstid. De sande troende farer derimod i et strålehav hen over himmelbuerne. De har vundet evighedslivet, fordi de holdt fast ved troen på det, skønt de ikke kunne skue dets skjulte tråde.

*Femtende afsnit:* Man fornemmer i dette afsnit, at Ingemann har læst og ladet sig inspirere af Dantes guddommelige Komedie, så hjemmevant som han her bevæger sig i det hinsides forskellige afdelinger<sup>94</sup>.

Dette afsnit er den sidste tanketråd, som afdøde sender til sin gamle planet. Nu er det hinsidiges gåde løst for ham, for han har fået lov at se ind i paradiset. Før det kom så vidt, måtte han dog først vende blikket nedad mod dødsrigets dybder, hvor den døde tro og gudsforrægten huserer sammen med had, nag, hovmod og begær. Hernede er løgnens drot sat i forvaring til undergangens sidste frist. Hvad afgrundsdybet forfærdeligst indeslutter, forblev skjult for brevskriveren, men han så dog Kainsslægten med morderblik, Nero- og Judastyper og menneskenaturer, i hvilke slangen og aben blandede sig, mens de forbandede sig selv og deres ophav – altså det splittede menneske i højeste og uhyggeligste potens. Mens alt håb lades ude i Dantes helvede<sup>95</sup>, er der håb hos Ingemann. Han kan ikke slippe troen på Guds almindelige frelsesvilje. Selv hernede i forfærdelsen, hvor det brænder og sortner, og hvor der kæmpes uden hvile-fred, vil Guds ord engang sprænge murene og bringe lys til blinde tanker og vinger til bundne sjæle, blandt hvilke afdøde genkender flere, han har kendt og hadet. Nu er hans had slukt, og han beder for dem alle.

Da brevskriveren fra dybet atter ser opad, ser han det med »Guddomsseglet« prægede kærlighedsland, som han altid har drømt om, men som han hidtil ikke har kunnet nå. Her i al denne fryd og harmoni udvides hans menneskesyn, og han ser, at mennesker, som han tidligere ik-

ke har regnet for noget, nu langt har overfløjet ham, fordi de uden krav på eftermæle har levet et stille liv i tro, håb og kærlighed.

I det følgende skildres helgener og martyrer, der vandrer gennem høje palmeskove<sup>96</sup>.

Brevskriveren er nu nået til det højeste trin i mellemtilstanden, hvor man afventer »den sidste Dag af alle Dage«. Han beskriver dette trin som et fredfyldt højland, »Hvor skyggelivets Ørk er lagt tilbage«. Det er et Sted, hvoraf man i jordelivet kun har kunnet se en afglans i et gådespejl<sup>97</sup>.

I sin jordiske egoisme, hvor den afdøde kun elskede een, Helene, havde han forestillet sig den hinsidige lykke som et tosomhedens kærlighedspaulun. Nu forstår han, at det er et fredspaulun for alle, »som elske ham, der først har elsket alle«. Det er den evige himmelske kirke med plads til »alle Verdens frelste Sjæleskarer«, der venter på den evige salighed.

Afdøde ser det ubeskrivelige: selve Gudmennesket Jesus i en glans, som hans øje endnu ikke tåler, og han segner ned – blændet, men med hellig ro i sjælen. Han folder sine hænder i en bøn, der bliver til »Lovsang om den evige Forsoner«, og som klinger sammen med andre »frelste Sjæles Tak og Pris«. I millionernes jubelkor genkender brevskriveren både sine forældres og Helenes stemmer. Helene er ham nær. Hun beder for ham, og deres sjæle smelter sammen »i Livets Liv i Lys af Aandeflammen«, alt imens de venter på den evige salighed.

Brevskriveren sender her til sidst en afskedstanke ned til jorden fra »Himmelstige-broens første Trin«, hvorfra hans sjæl har set ind i paradiset, og hvor han har lært, at vi som børn må opfores i mellemtilstanden, for at vi kan blive salighedsmodne. Ingemann afrunder sit »læredigt« om mellemtilstanden med disse linier, hvori han bekender sin faste Kristus-tro:

Som Børn vi skal paa Frelserarmen vugges,  
Før Kjærlighedens Paradis vi naae!

Som tidligere nævnt fulgte der næsten en »programerklæring« med, da Ingemann sendte sine Tankebreve til fru Rosenørn, der takker i et brev af 21/10 1855<sup>98</sup>.

Mellemtilstanden har tidligere været diskuteret Ingemann og fru Rosenørn imellem, for hun skriver i dette takkebrev, at hun finder digtet smukt, selv om hun, som han ved, ikke tror på hans poetiske mellemtilstand. Det må antages, at fru Rosenørns tro vedr. dom og liv i det hinsidige har nærmet sig dronning Caroline Amalies, som hun omtaler længere henne i brevet.

Om dronningens reaktion på Tankebreve skriver fru Rosenørn i dette takkebrev:

»Hendes Majestæt Dronningen har med stor Deeltagelse ladet sig forelæse Deres Tankebreve. Jeg skulde overbringe Dem Hendes Tak for Tilsendelsen. Hos Hende fandt især den Forestilling megen Indgang, at Tanken efter Sjælens Adskillelse fra Legemet, skal gaa tilbage og ligesom opsøge sine gamle Veie og Afveie«.

Om dronningens tro på den lutherske lære om retfærdiggørelse ved tro alene<sup>99</sup> skriver fru Rosenørn videre:

»Dronningen nærer ellers i sin christelige Troe, endnu fastere end jeg, den Overbeviisning, at der ikke vil blive Sjælen afkrævet Regnskab, hverken for Ord eller Handlinger, naar vi grundigen have tilegnet os Jesu Christi frelsende Forsoning. Denne Troe kan, efter min Mening, bane Vei for en fordærvelig Tryghed; men jeg haaber, at Dronningen i sit troende Hjertes Uskyld, vil kunne bære den ustraffet«.

I sit svarbrev af 24/10 1855<sup>100</sup> tager Ingemann begge de i fru Rosenørns brev berørte emner op: såvel spørgsmålet om en mellemtilstand som spørgsmålet om retfærdiggørelse ved tro.

Om mellemtilstanden skriver Ingemann, idet han fremhæver dens nødvendighed for dem, der ikke har haft mulighed for at møde evangeliet:

»Naar De siger, at De ikke troer paa en Mellemtilstand, mener De vel derved kun den mørke eller taagede Skyggeside af den første hinsidige Tilværelse, hvoraf Paradiset kun staaer for Dem, som det sande forjættede Land; men selv dette Paradis, hvor Herren selv lovede den troende Røver at være med ham – og hvor vi i Jesu eget Hadesbillede om den rige Mand see Lazarus i Troens Hvileland (»Abrahams Skjød«) – hører jo med til det Sjælens Mellemtilstandsrige, som nødvendig maa være til og vedvare til Dagenes Ende – til den sidste store Forklarelsens Dag, naar Gud er »Alt i Alle«. For de Sjæle, der uden Tro forlade Jorden og for dem der forlod den før Christus blev Menneske, maa der jo ligesaa nødvendig være en Overgangstilstand, hvori de kan optages blandt de troende, inden den retfærdige Dommer vil og kan dømme deres Villie og Stræben – og heri synes mig ligger Nødvendigheden baade i en bælgmørk og en skyggeagtig Sphære paa Veien til det Paradis, hvor selv de frelst Sjæle gennem en efter vor Maalestok vist uendelig Udviklings-Sphære skal nærme sig til Forklarelsens Paradis (hvad Skriften kalder Himmerige, Guds Paradis, Herlighedens Rige). See saaledes mener jeg vi nødes til at troe hvad der er nødvendig Forudsætning for og Følge af Det, der allerklarest er os aabenbaret«.

Hvad angår spørgsmålet om retfærdiggørelse af tro, erklærer Ingemann, at han holder med dronningen, og han henviser til, hvad han selv, ud fra Johs. 5,24<sup>101</sup> har skrevet i sin Confirmations-Gave (side 45):

Jeg flyver fra Død og Grav og Dom  
Til Livets evige Kyst!

Selv om Ingemann måske var skuffet over fru Rosenørns manglende forståelse for og tro på en mellemtilstand, holdt såvel deres personlige venskab som deres brev- og tankeudveksling – også om Tankebreve.

Ingemann plæderer fortsat for sin mellemtilstand i et nytårsbrev af 2/1 1856, hvori han takker fru Rosenørn for hendes mangeårige venskab og for hendes altid kærlige modtagelse af det, der er strømmet fra hans pen:

»Ikke engang med min »Afdøde« gjør jeg en Undtagelse; thi vilde De end Intet vide af hans Skygge-Mellemtilstand, som Dem og Deres Aand uvedkommende, saa er jeg dog vis paa, De har fulgt hans endelige klarede Blik udover Vildfarelsens Skyggeverden til »Troens Hvileland«, det Paradis, hvor alle Guds Børn skulle mødes i Kjerlighed og Fred og hvor Guds billedet i vore Sjæle skal udvikles til Forklarelsens store Morgen«<sup>102</sup>.

Trods »teologisk« uenighed holdt Ingemanns venskab med fru Rosenørn, og det samme gjaldt forholdet til H. C. Andersen, der heller ikke kunne tilslutte sig alle de i Tankebreve fremførte synspunkter. Under et af H. C. Andersens mange besøg hos Ingemanns gav Ingemann ham 27/9 1855 sin nye bog »Tankebreve fra en Afdød«, som Andersen i følge sin dagbog straks gav sig til at læse<sup>103</sup>. Denne læsning tog ham fjorten dage. Andersen tog Tankebreve med hjem til København, hvorfra han 10/10 1855 omtaler bogen i et brev til sin gode veninde Henriette Wulff<sup>104</sup>:

»Litteraturen har heller intet Nyt; det Eneste er en Bog af Ingemann: »Tanke-Breve fra en Afdød«, der ere skrevne med Friskhed og Ungdom; men de ere mig næsten for friske, og den baggesenske Tone klinger mig fremmed hos den dybe, kærlige Ingemann. Dog, Bogen har meget fortræffeligt; kun smelter den ikke sammen med min Tanke om Overgang fra Død til »evigt liv«, som det kaldes«<sup>105</sup>.

Det ligger uden for denne artikels rammer at komme ind på en nærmere gennemgang af H. C. Andersens tanker om livet efter døden, der i store dele af hans forfatterskab primært fremtræder som en udligning af jordisk uretfærdighed.

Læser man f.eks. H. C. Andersens historie »Flyttedagen« fra 1866, der handler om dødens store flyttedag, møder man en langt mere streng og alvorlig evighedskonsekvens af menneskers handlinger end i Ingemanns Tankebreve.

H. C. Andersen brød sig efter brevet til Henriette Wulff at dømme ikke om Tankebreves friskfyragtige tone, som Ingemann i forordet havde bedt sin læser om ikke at lade sig mislede af.

11/10 1855 skriver H. C. Andersen lidt hyklerisk-diplomatisk til Ingemann og roser hans »Ungdoms-Friskhed«, men tilkendegiver sin uevnighed vedr. »Mellemtilstanden« og vedr. digtets afstandtagen fra værtdien af jordisk berømmelse, som den berømmelsesglade H. C. Andersen mener, at Ingemann undervurderer. Mens Ingemann sætter tro over viden, vil Andersen forene dem og stille dem lige. Andersen ville dog nødig sår sin gamle ven. Han ville for at undgå misforståelser foretrække en samtale om bogen, som han takker for, og som han lover at genlæse og så vende tilbage til.

»For et Par Dage siden endte jeg første Læsning af »Tankebreve«; men ikke før idag har jeg Ro nok til at skrive Brev og bringe Dem min Tak. Hvad der i denne Digtning meest opfylder mig, og som jeg alt erkjendte i de faa Blade, jeg læste i Sorø, er den særdeles Ungdoms-Friskhed, hvormed det Hele er skrevet; jeg vilde have troet, saae jeg ikke Deres Navn, at det var af en ganske ung Forfatter, det vil sige: »sjæle-ung«! Den baggesenske Grund-Accord, De strax har anslaaet, klang mig under Læsningen lidt for længe; men da den dybere, mere fulde Tone naaede til mig, forstod jeg det bedre. Hvad der ellers lagesom kjølner noget min Glæde ved dette nye Digterværk, er noget Personligt hos mig; min Forestilling om »Mellem-Tilstanden« er anderledes, end De heelt giver den, og De veed, man veier og maaler efter sin Anskuelse. Jeg vil ikke, at Resultaterne af Videnskabens og Poesiens store Karavaner maae, som Sandet i Timeglasset, Green for Green forsvinde; vel er vor Gjerning ligeoverfor Gud »Intet«; men jeg tænker mig, at det: (at) Aandens Dygtige have aabenbaret sig paa denne Jord, maa, naar denne selv veires hen, blive det Lysende, som evigt minder om, at den engang var! Misforstaa mig ikke! Jeg føler og forstaaer den Storhed, den Verdens Opfattelse, der herligt afspeiler sig i Deres Indre, og som Tusinder ville og maae kunne opfyldes (af) og beriges ved; men mit »Hades«, naar jeg ret tænker mig et saadant, bliver efter det Glar, jeg seer igjennem, noget anderledes. Dette er nu sagt efter første Gang at have læst Bogen; jeg taler kun om min Stemning, den, jeg nu er bragt i. Dog, selv under denne, idet jeg seer hen til Digteren, der gav mig dette nye Værk, har jeg en stor Taksigelses-Sum til ham, idet jeg, betragtede Alt, hvad han bragte, seer her en ny, frisk Aabenbarelse af hans Muse. Det var bedre at tale mundtligt; der kan man bedre klare enhver mulig Misforstaaelse; det skrevne Ord faaer saa let Klang af den Stemning, hvori det læses! Dog, Deres er venlig og god; Tak for, hvad De gav! snart læser jeg Bogen igjen og kommer tilbage til den.«<sup>106</sup>.

Som Ingemanns brev til fru Rosenørn i forbindelse med fremsendelse af Tankebreve kunne læses som en programmerklæring for digtet, kan Ingemanns svar 13/10 1855 på Andersens brev af 11/10 1855 læses som en forklarende uddybning af Tankebreve. Med hensyn til Andersens kritik af den humoristiske tone forklarer Ingemann denne som et udtryk for den afdøde brevskriver, der var et splittet menneske, der søgte at skjule sorg og forladthedsfølelse bag en humoristisk maske. Med hen-

syn til værdien af kunst og videnskab fastholder Ingemann, at disse kun kan tillægges »evighedsværdi«, når de har rod i Gud og kærligheden. Uden denne rod hører de kun jorden og tiden til – ikke evigheden. Ingemann fastslår videre, at han her i sit »Hadesdigt« kun har beskæftiget sig med »det første Trin af Broen eller Himmelstigen til Mellemrigets lyse Side«, hvortil man dog ikke kan nøjes med en »abstract Gudsídee«. Man må have en levende tro på Kristus. Dette mener Ingemann også, at Andersen vil forstå ved den bebudede genlæsning:

».. Naar den først anslagne, humoristiske Accord klinger Dem for længe, forklarer jeg mig det af, at De har beholdt den i Sjæle-Øret fra De var her og allerede fornåm den; den varer ellers ikke længer, end til min Afdødes Stemning slaaer over i, hvad der snarere kan kaldes hans Sjæls Grund-Accord – Følelsen af at være en gud- og menneskeforladt Eremit i Verdensrummet. Tonen i den Humor, hvormed han gennem hele sit første Liv har skjult Harmen og Smerten i sit Indre, er ikke tilfældig: jeg har tænkt mig et Baggesensk Element i hans Personlighed, men i en dybere Natur.

De store Aande-Karavaner, der drage ham fordi ved Overgangen (»Himmelstige-broen«) fra Skyggeriget til Hadesparadiset, og som han først kan see, naar den store Kjærlighed er vaagnet i ham, disse Aande-Grupper saavel af den navnløse og hvad man kjærlighedsløst kalder aandløse Masse, som af de største Heroer, baade i Videnskab, Konst, Poesie og Verdensbedrift, men i hvis Liv og Videnskab den slumrende »Evigheds-natur« endnu tier (see Side 108) – de tilhøre endnu Skyggeverdenen. Al den Storhed og Dygtighed, som uden guddommelig Rod og Kjærlighedsfylde dog kun er verdslig og hedsnk (see Pag. 100 Lin 6), tilhører Verden og har kun der sin Betydning. – De Aander, der i Hadesriget kun dvæle derved og see tilbage derpaa – glædes ved en skyggeagtig Gjentagelse af det Forsvundne. Selv Mindets Glands og Ihukommelsens Storhed er i denne Sphære kun Tids-Udødelighed. Til Evigheds-Udødeligheden er selv Hadesparadiset kun Veien og Overgangen gennem utallige, aandelige Stadier. Det lysende i os selv, som skal følge os derigennem, er det evig Guddommelige og evig Sande, der gennem alle Tilværelsers Regioner skal udfolde sig i Liv, Tanke, Bedrift og Personlighed, men den smaalige Verdenskundskab maa tabes i Beskuelsen. – Om Jordens og hele Verdens Undergang og vort Forhold til Gud ved Tidernes Ende, er her ikke Tale endnu. Jeg kommer i mit Hadesdigt kun til det første Trin af Broen eller Himmelstigen til Mellemrigets lyse Side. Men selv for at komme til dette første Trin maa min Egoist gennemgaae alle Gradationerne fra abstract Gudsídee til levende Gudstro – fra Syndsbevidsthed til Christusbevidsthed, Forsoning, evigt Haab, Kjærlighed og Tro; dog, hvis De læser Digtet endnu engang, vil De sikkert tydeligt see min hele Beskuelse; om De saa vil stemme med den eller ei, er et andet Spørgsmaal. Hvad der, udenfor den reent æsthetiske Betragtning, her er Hovedsagen, er at sætte den store Aandekikkert i Retning af det Hinsídigte. Og nu maaske meer end nok om denne min nyeste fixe Ídee! thi saaledes kan vi nok altid kalde, hvad der sidst i en Produktion har opfyldt os«<sup>107</sup>.

H. C. Andersen genlæste som lovet Tankebreve og erklærede i et udglattende nytårsbrev (21/12 1855), at han nu bedre forstod og værdsatte digtet:

».. Deres »Tankebreve« har jeg nu anden Gang læst og maaskee rigtigere læst end første Gang; da stillede jeg Digtningen ganske efter min Opfattelse af Ideen, istedenfor ganske at hengive mig til den; det har jeg nu gjort og nydt og forstået bedre. De vil imidlertid erindre, at jeg var saare glad i Meget; nu er det Hele mig klarere, og jeg kan endnu fuldere udtale min Tak. En Digter skal man læse mere end een Gang; det første Indtryk er vel naturligt og sandt; men det rummer dog en stor Deel af vor egen Stemning og Anskuelse. Hvad der med Hensyn til Grundtonen klang mig først lidt for baggesensk, er ved den gjentagne Læsning blevet mig, hvad det skal og maa være«<sup>108</sup>.

Da Ingemann udgav »Tankebreve fra en Afdød« blev han ikke mødt af de »kætterianklager«, han havde forestillet sig. Han blev i stedet mødt af »larmende tavshed«!

Berlingske politiske og Avertissement-Tidende annoncerer Tankebreve 19/9 1855, og i Fædrelandet nævnes Tankebreve blot uden nærmere kommentarer i den månedlige bogfortegnelse 2/10 1855.

I Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark har udgiveren, cand. theol. I. M. L. Hjort (1824-99) dog værddiget Tankebreve en kort anmeldelse 19/10 1855.

Hjort anmelder »Tankebreve fra en Afdød« som et digt, der slutter sig til »Rækken af de apokalyptiske Digte, hvormed vor Litteratur i de senere Aar er blevet beriget (J. L. Heiberg, en Sjæl efter Døden; F. Paludan-Müller, Adam Homo, Ahasverus)«<sup>109</sup>.

Betegnelsen »apokalyptisk Poesie« blev 1837 lanceret af den senere biskop H. L. Martensen. Den tyske lyriker Nikolaus Franz Edler von Strehlenau Nienbsch udgav 1836 under pseudonymet Lenau digtet »Faust«, om hvilket Martensen 1837 skrev nogle betragtninger i »Perseus«<sup>110</sup>. Martensen betegner s. 105 digtet som »apokalyptisk Poesie« og trækker i den forbindelse en linie helt tilbage til Johs. Åbenbaring, Dantes Divina Comedia og Goethes Faustdrama.

Selv om Ingemanns »Tankebreve fra en Afdød« ikke kan stå mål med disse verdenslitteraturens storværker, kan digtet dog med fuld ret betegnes som »apokalyptisk Poesie« fordi dets hele handling udspiller sig i det hinsidige.

I forordet til Tankebreve har Ingemann påpeget, hvordan man ofte har valgt at camouflere sine synspunkter og sin samtidssatire som »Meddelelser fra Aandeverdenen«. Udover de i Ugeskriftet nævnte apokalyptiske digterværker kan Ingemann fra sin samtid have tænkt på f.eks. Hertz »Gjenganger-Breve«<sup>111</sup>.

Måske direkte inspireret af Martensens artikel i Perseus har Heiberg givet sin »En Sjæl efter Døden« undertitlen »En apokalyptisk Comedie«. I dette værk er samtidssatiren dog det bærende element<sup>112</sup>.

Som »apokalyptisk Poesie« kan man også betegne den tolvte og sid-

ste sang af Paludan-Müllers hovedværk, den versificerede roman »Adam Homo«<sup>113</sup>, hvorfra Ingemann kan have hentet inspiration, selv om der er store forskelle i deres apokalyptiske visioner, hvoraf nogle af Paludan-Müllers forekommer langt mere bombastiske og håndfaste end Ingemanns.

Der er visse fællestræk i de to afdødes opvågnen, men deres videre skæbne udvikler sig hurtigt i vidt forskellig retning. Efter døden vågner Adam Homo op i »nyskabt Form« (s. 449) og den afdøde brevskriver i »et nyt Gevant« (s. 7). Ingen af dem står endnu over for den store dommedag (s.450/s. 9), men over for den individuelle dom, der møder enhver efter døden.

Fra nu af bliver forskellene markante. Ingemanns afdøde brevskriver glider stille over i en modnende og udviklende mellemtilstand, mens Adam Homo dømmes til helvede efter en veritabel proces med aktor og defensor (s. 450ff).

Elskende kvinder går i forbøn for begge d'herrer, som Gretschen i Goethes Faust, men også i denne forbindelse er der store forskelle i Ingemanns og Paludan-Müllers digterværker.

Den afdøde brevskrivners elskede, Helene, der ikke kunne blive hans, fordi hun var forlovet med en anden, beder stille for og med ham i udviklingsprocessens slutfase (s. 96).

Adam Homos ungdomselskede, Alma, som han opportunistisk havde svigtet til fordel for den rige baronesse Mille, lægger sit nådebrev i hans nedtyngede vægtskål og fører ham ved sin hånd gennem »Purgatoriet«, gennem »Skjærsildsflammen« til det »himmelske Hjem« (s. 472ff).

Ingemann taler vel (s. 35) om »Mellemtidens Nat«, men aldrig om purgatorium og skjærsildsflammer. Hos Ingemann er det kun i åndelig forstand, at ormen ej dør, og ilden aldrig slukkes (s. 9). Den afdøde brevskriver renses og lutres ikke gennem flammer, men – som det hedder i digtets slutning – ved at neddykkes i kærlighedens dyb og vugges på Frelserarmen.

Både Ingemann (Blade af Jerusalems Skomagers lommebog 1833), H. C. Andersen (Ahasverus 1848) og Paludan-Müller (Ahasverus 1854) har ladet sig inspirere af sagnet om skomageren fra Jerusalem, der er dømt til evigt at vandre omkring, fordi han nægtede den udmattede Jesus hvile på sin træpesten, da denne bærende sit kors var på vej til Golgatha.

Af disse Ahasverus-digtninger er det kun Paludan-Müllers<sup>114</sup>, der med rette kan klassificeres som »apokalyptisk Poesie«. Opererer Paludan-Müller i dette drama med en mellemtilstand, forekommer den mere passiv end hos Ingemann – ja, den synes måske næsten at nærme

sig den af Ingemann forkætrede til dommedag varende passive sjælesøvn. I hvert fald forkynder Paludan-Müller her en lutrende mellemtilstand uden de voldsomme skærsildsflammer, som han skildrer i sidste sang af Adam Homo. Det går som i Ingemanns Tankebreve mere stilfærdigt til, og ligesom Ingemanns afdøde brevsriver til sidst finder hvile ved »at vugges paa Frelserarmen«, finder Paludan-Müllers Ahasverus fred, da han i Jesu navn lægger sig til hvile i en salig ånds grav.

I modsætning til Ingemanns digt, der udspringer sig i den endnu værende æon, befinder vi os i Paludan-Müllers drama ved verdens ende, hvis tegn og signaler, vi genkender fra Johs. Åbenbaring. Dramaets handling er i korte træk denne:

Ahasverus, den evigt vandrende jøde, der i sit sind er blevet kristen, har sat sig til hvile på en gammel forfalden kirkegård (s. 10), hvor han bliver vidne til forskellige materialistiske, selvtilstrækkelige menneskers morderiske adfærd. Med længsel ser han frem mod verdens ende, hvor også han endelig skulle kunne finde hvile. Han glæder sig (s. 44ff), da stjerner og planeter begynder at falde ned fra himlen bebudende, at verdensafslutningen nærmer sig, og lyden af basuner indvarsler dommedag (s. 75ff).

Ahasverus ser (s. 78ff) Pilatus komme frem fra en af de gamle grave. De to indleder nu en samtale – dels om Pilatus i rollen som Jesu dommer – og dels om, hvorledes Pilatus havde oplevet sit ophold i graven. Pilatus beretter (s. 84ff), at da han vakte i døden, befandt han sig på et mørkt og ensomt sted, hvor han intet hørte og intet så, men hvor han oplevede en sjælssplittende, bestandig grublen over sine ord til Jesus »hvad er sandhed«<sup>115</sup>. Pilatus understreger (s. 86), at mindet ikke svinder i graven, så han til stadighed har måttet genopleve domsscenen fra Langfredag, der »under evig Angst mig Freden røved« (s. 90)<sup>116</sup>. Ahasverus afslører Jesu sande identitet (s. 90). Over for Pilatus frygt for at blive stillet for Jesu domstol fremhæver Ahasverus, hvad han selv har erfaret, »at Straf er Naade«, og at der derfor er håb i dommen (s. 93). Da basunen atter lyder, forsvinder Pilatus, og flere og flere skikkelser stiger frem fra gravene – nogle i fryd og andre i skræk (s. 94).

Op af den grav, hvorpå Ahasverus havde siddet, stiger en salig, kvindelig ånd (s. 95), der går til gensyn med dem, hun havde kær. På Ahasverus spørgsmål om, hvad døden er, svarer ånden (s. 96), at det er en art passiv, drømmeløs, men lutrende søvn, hvor hun vidste, »at Noget med mig foretoges, at mod et Maal jeg droges, at sig mit Væsen klared, og en Forvandlings Virken jeg erfared .. og Kraft til evigt Liv i mig nu boer«. Med direkte adresse til Ahasverus, der fremtræder nedbøjet af alderdom og nød, siger ånden (s. 97):

»Frygt ikke denne Søvn – frygt ikke Døden! Før denne Søvn du sovet har til Ende, du en Opvaagnens Lyst ei faaer at kjende; Før under dette Dødens Bind du dækkes, du fatter ikke, hvad det er at vækkes for til en evig Glæde at opstaae«.

Mens basunen for tredie gang blæser de døde frem til dom, kryber Ahasverus ned i den salige ånds tomme grav, hvor han finder fred, da han lægger sig til hvile i Jesu navn (s. 100ff).

Efter at have klassificeret Ingemanns Tankebreve som hørende til i rækken af de nævnte »apokalyptiske Digte« skriver Hjort videre i sin anmeldelse:

»Uagtet Ingemanns Digt indeholder mange dybe Tanker og deilige Enkeltheder, hører det dog, efter Anmelderens Formening, til de mindre heldige Arbejder af den store Digter: dets Mangel paa poetisk Fylde og Anskuelighed, og dets abstracte reflections-mæssige Charakter, der gjør det særdeles tungt at læse, synes at antyde, at det mere er en Frugt af Tænkning end af umiddelbar poetisk Inspiration«.

Blandt Ingemanns efterladte papirer findes på Sorø Akademis Bibliotek et brev af 28/10 1855 til digteren fra slotspræsten i Hillerød, Johannes Galskiøtt<sup>17</sup>.

Galskiøtt fremhæver sin egen glæde ved tankebrevene, som han påpeger, må læses mere end en gang for ret at blive forstået. Han anskuer digtet som et »virksomt Opvækkelsesmiddel« for tankeløse sjæle, der kun kan kapere alvorlig livsfilosofi og fremtidstænkning, når disse spædes op med poetisk honning, og han betragter netop Tankebreve som en i »poetisk Klædebon« iført prædiken om Guds herlighed og om tilværelsens stadier i uadskillelig forbindelse med Guds retfærdighed. Dette kan også efter Galskiøtts mening klare begrebet om helvedestraf-fenes evighed uden at støde an mod den regulerede ortodoksi.

Galskiøtt erkendte, at Tankebreve kræver flere gennemlæsninger, og ud fra hans, H. C. Andersens og egen erfaring vil jeg medgive Hjort, at det er et særdeles tungt digt at læse. I sin form er det sprogligt knudret, og i sit indhold fremtræder det som en sær blanding af satire og homili – en art litterær stilforvirring!

Selv om Ingemann i sit forord til Tankebreve havde skrevet, at digtet ikke prætenderer at fremtræde som et teologisk læredigt, synes det dog med Hjorts ord mere at bære præg af at være en »frugt af tænkning« end af den poetiske inspiration, der lyser ud af f. eks. morgen- og aften-sangene. Tankebreve fra en Afdød skal heller ikke anskues som en frugt af spontan poetisk inspiration. Digtet skal snarere anskues som en frugt

af de i artiklen tidligere fremhævede tanker, salmebogsrevisionen satte i gang hos Ingemann – herunder også hans indvendinger mod dele af den ortodokse kirkelære.

Kultur- og religionshistorie bærer vidnesbyrd om, at der i ethvert menneske og i ethvert menneskeligt samfund er en forestilling om og en længsel efter det evige. Mennesket vil gerne se videre end til den empirisk konstaterbare død og hengiver sig derfor til alskens apokalyptisk tænkning, afspejlet i timelighedens kategorier.

Om enhver form for apokalyptisk tænkning vil vi måske i dag sige, at det er ønsketænkning, at det per definition er hypoteser fremsat i indikativ. Vi kan dog samtidig spørge os selv, om vi ikke herved har sat en dimension over styr – ikke mindst hvad angår sorgterapi og hvilen i en tryk følelse af slægtskontinuitet.

I romantikken synes den apokalyptiske tænkning incl. sjælenes hinsidige gensyn at fremtræde særdeles prægnant både inden for teologi, salmedigtning og skønlitteratur. Dette må antages at være en naturlig følge af romantikkens evighedslængsel og fremhævelse af sjælelig samstemthed.

Ingemanns Tankebreve fra en Afdød må såvel ud fra sit indhold som ud fra digterens intention med digtet anskues som en exponent for og et bidrag til senromantikkens apokalyptiske tænkning.

### *Zusammenfassung*

Der dänische romantische Dichter Bernhard Severin Ingemann (1789-1862) hat sich viel mit den Gedanken über das Leben nach dem Tode beschäftigt. Teile seiner Verfasserschaft sind geradezu als apokalyptische Poesie zu bezeichnen.

Aus Ingemanns Gedanken und Vorstellungen über das Jenseits fokussiert dieser Artikel auf:

1. Ableben der buchstäblichen Auffassung der Auferstehung des Leibes.
2. Ablehnung der ewigen Verdammnis sowie eines bis zum Jüngsten Tag dauernden Schlaf der Seele und der Behauptung, dass jede Seele unmittelbar nach dem Tode in eine läuternde und entwickelnde Zwischenzustand hineintritt als Vorbereitung für die ewige Seeligkeit.

Zu 1.

Ein Kommissorium der Kirchenkommission vom 30. Mai 1854 erhielt Ingemann den Auftrag, die letzte Hand auf die Revision eines neuen kirchlichen Gesangbuches zu legen. In dieser Verbindung führte er ei-

nen regen Briefwechsel mit dem Bischof über Seeland, H.L. Martensen (1808-1884).

In einem Brief (7. Nov. 1854) an den Bischof nennt Ingemann es "eine dunkle Ecke der Kirche", dass viele Geistliche immer noch auf eine buchstäbliche Auffassung des Begriffes "Auferstehung der Leichname" bestehen.

In dem Brief weist Ingemann auf seinen eigenen versifizierte Katechismus vom selben Jahre "Confirmations-Geschenk. Begleitblätter zur Luthers kleine Catechismus" hin, in welchem er den geistigen Charakter der Auferstehung besonders betont hat.

Ingemanns Ablehnung der buchstäblichen Auffassung der Worte des Apostolicum über die "Auferstehung des Leibes" könnte teologisches Sprengstoff enthalten, weil diese Worte gerade zu der Zeit erneute Bedeutung erhalten hatte durch N.F.S. Grundtvigs (1783-1873) Hervorhebung des Glaubensbekenntnis/Taufbundes als "Das Wort aus des Herrn eigenen Mund".

Schon seit den ersten Tagen Ingemanns Verfasserschaft, gab Grundtvig ihm einen starken Rückhalt und war sein treuer Waffengefährte, wenn die literarische Kritik über ihn herfiel.

Der Abschnitt über "Die Auferstehung des Leibes" im "Confirmations-Geschenk", welcher Ingemann an Grundtvig gesandt hatte mit der Frage, wie Grundtvigs Ansicht über das Buch dachte, tat der langjährigen Freundschaft einen tiefen Abbruch.

In dem letzten bekannten Brief (7. Juni 1859) schreibt Grundtvig an Ingemann, dass er nicht mehr eine christliche Gemeinschaft mit ihm pflegen kann, weil Ingemann "Widerwillen gegen die Auferstehung des Fleisches empfindet" welche doch Teil des Gemeinschafts-Glaube der christlichen Gemeinde ist – und daran kann kein einzelner Christ etwas ändern.

Zu 2.

In dem "Confirmations-Geschenk" spricht Ingemann nicht nur seine Ablehnung der buchstäblichen Auffassung der "Auferstehung des Leibes" aus, sondern auch jedes Reden von einem bis zum Jüngsten Tag dauernden passiven Schlaf der Seele, indem er mit dem Worten "Lehrzustand der Seeligkeit" den Zwischenzustand als eine Lehr – und Entwicklungsphase der Seele beschreibt.

Ewige Verdammnis harmoniert bei Ingemann nicht mit dem Gedanken an Gottes Liebe und allgemeine Friedenswille (1. Tim. 2,4. Tit. 2,11.2. Pet. 3,9).

Ingemann bekennt sich eher, wie er in mehreren Briefen schreibt, zur Apokatastasis oder die Wiederherstellung aller Dinge (Apg.3.31).

In einer nicht gedruckten Handschrift hat Ingemann geschrieben, dass der Mensch bis zum Eintreten der Seligkeit, eine stufenweise Entwicklung durchmacht, wo das Erdenleben die erste Stufe bildet.

Im Gedicht "Holger Danske" (1837) schreibt Ingemann, dass die Möglichkeit besteht, dass wir das auf Erden nicht vollbrachte eventuell jenseits schaffen.

Alle diese Gedanken hat Ingemann in seinem grossen Gedicht "Gedanken-Briefe eines Verstorbenen" (1855) gesammelt und ausgelegt.

Im Vorwort zu diesen Gedicht weist Ingemann auf mehrere Theologen seiner Zeit hin (Lindberg, Maywahlen, Martensen, Güder), die alle von einem jenseitigen, läuternden und entwickelnden Zwischenzustand sprechen. Ingemann findet es von äusserster Bedeutung diese Lehre ans Licht zu bringen, weil eben diese Lehre "in unserer Kirche auf Grund der Scheu von Seiten der Reformatoren gegenüber des Fegefeuers der Katholiken" fast verschwunden ist.

Betreffend der unmittelbaren Übergang in den Zwischenzustand wird auf Jesus' Worte an den Räuber am Kreuze hingewiesen "heute sollst du mit mir im Paradies sein" (Lukas 23,43) und mit Hinblick auf den Zwischenzustand und die Möglichkeit einer Bekehrung und Entwicklung (oder Verstockung) wird in oben erwähnten theologischen Abhandlungen auf Pet.3,18-20 verwiesen, wo Jesu Niederfahrt ins Totenreich beschrieben ist, und auf seine Predigt an die dort verwahrten Geister.

Wie Ingemann im Vorwort schreibt, macht er mit den "Gedanken-briefen eines Verstorbenen" keinen Anspruch darauf eine theologische Lehre zu bringen – er hegt nur die Hoffnung, dass er mit der poetischen Form des Gedichtes, Licht in die dunklen Ecken der Kirche und der Dogmatik bringen kann.

Das Gedicht ist in seiner Ausdrucksweise sowohl satirisch als auch homiletisch.

Der verstorbene Briefschreiber ist eines plötzlichen Todes gestorben, während er dabei war, sich eine Zigarre anzuzünden, und als er im Tode "aufwacht", erfährt er, dass es ein Missverständnis ist, wenn man glaubt, gleich nach dem Tode selig zu werden.

Vielleicht vergehen Jahrtausende vom Todesaugenblick bis zum rechten Tag der Seligkeit. Man bringt mit sich alle seine selbstzüchtige und ungerechte Taten und muss erst durch eine Hölle geläutert werden, wo im geistigen Sinne der Wurm nie stirbt, und das Feuer nie erlöscht.

Der Verstorbene hat eine unglückliche Liebe durchlebt, die er jedoch

hinter einer kalten, kritischen und vorwärtsstrebenden Fassade verborgen hielt. Er hat als ein Egoist und Materialist gelebt, aber hier in dem Zwischenzustand, von wo er an einen Freund schreibt, hat er erkannt, dass das wirklich Wertvolles nicht der äussere Erfolg ist, sondern Nächstenliebe. Das stille, unbeachtete Leben, das ohne Ruhm und Berühmtheit in Glaube, Hoffnung und Liebe gelebt wird von sub specie æternitatis grösseren Wert hat als "irdische Unsterblichkeit in Gestalt prunkvoller Grabmäler und muffiger Gedenkschreiben".

Zu Ingemanns Zeit hat man sich viel mit dem Gedanken beschäftigt, dass Menschen sich nach dem Tode wieder treffen und sich im Jenseitigen wieder erkennen. Dieser Gedanke hat zweifelsohne grossen trauertherapeutischen Wert gehabt.

Die Vorstellung von dem jenseitigen Wiedersehen finden wir ebenfalls in den "Gedankenbriefen eines Verstorbenen".

Während der Verstorbenen im Zwischenzustand geläutert und entwickelt wird, stirbt seine Jugendgeliebte, und sie werden im Gebet vereinigt, obwohl ihr Bedarf an Läuterung und Entwicklung nicht so gross ist wie der seine.

Ebenfalls trifft er viele andere Personen aus seiner Vergangenheit und Gegenwart, die ziellos das Totenreich durchsausen, weil sie noch nicht die Hand Gottes erspäht haben, welches ihm selbst in einem Verzweiflungsaugenblick zu Teil wurde, so dass er Ruhe und Sicherheit gewonnen hat. Er hat gesehen wie Christi Blut sich in einen Purpurmantel verwandelt hat, der sowohl seine Schuld wie auch die Schuld aller Welt verbirgt.

Bevor es ihm gestattet wurde, in das Paradies zu schauen, hat er in die Tiefen des Reiches der Toten gesehen, wo der Teufel in Verwahrung gesetzt ist, und wo Typen wie Kain, Judas und Nero sich aufhalten, aber selbst für diese Typen besteht eine Hoffnung.

Ingemann lässt den verstorbenen Briefschreiber den Zwischenzustand als eine "Himmelsleiter" schildern, von deren obersten Stufe man in das Paradies hineinschauen kann. Der Schluss des Gedichtes, wo er sich zu seinem festen Christus-Glaube bekennt, lautet

"Wie Kinder müssen wir uns auf dem Arm des Erlösers wiegen lassen, bevor wir das Paradies der Liebe erreichen."

In dem Freundenschar Ingemanns wurden die "Gedankenbriefe eines Verstorbenen" positiv aufgenommen, obwohl sein jüngerer Freund, Hans Christian Andersen (1805-75) fand, dass das Gedicht den Wert irdischer Ehre und Ruhm verkennt.

Die literarischen Kritiker haben die "Gedankenbriefe eines Verstorbenen" totgeschwiegen. Einzige Ausnahme war eine Besprechung (19. Oktober 1855) in "Wochenblatt der Evangelische Kirche in Dänemark", worin das Gedicht als apokalyptische Poesie eingestuft wird, d.h. ein Gedicht dessen Handlung im Jenseitigen spielt.

In den "Gedankenbriefen eines Verstorbenen" hatte Ingemann, wie viele seiner zeitgenössischen Dichterkollegen, es vorgezogen, seine Botschaft als aus einer Geistlichen Welt stammend zu bringen.

Das Gedicht muss aus dessen Inhalt sowie mit Hinblick auf die Intentionen des Dichters als ein Exponent der spätromantischen apokalyptischen Denkweise betrachtet werden.

## Noter

1. Bernhard Severin Ingemann. Født i Torkildstrup præstegård på Falster 28/5 1789. Død i Ingemanns Hus i Sorø 24/2 1862. Søn af sognepræst og provst Søren Sørensen Ingemann (1735-99) og Birgitte Swane (1751-1809). 23/7 1822 udnævnt til lektor i dansk sprog og litteratur ved Sorø Akademi. Konst. director for Sorø Akademi 1842-49.
2. B. S. Ingemann: Tilbageblik paa mit Liv og min Forfattervirksomhed fra 1811-1837. Et autobiografisk Udkast. Udgivet og ledsaget med en Efterskrift af J. Galskiøt. C. A. Reitzel 1863, s. 11 og 17.
3. Dansk Maanedsskrift. Aargang 1862. Første Bind, s. 183.
4. B. S. Ingemann: Digte med religiøs Tendens (Tankebreve fra en Afdød, Guldæblet, Blik paa det Første og det Sidste). Udgivne af J. Galskiøt. C. A. Reitzel 1865.
5. B. S. Ingemann: Digte i Udvalg med Indledninger af F. Rønning. Gad 1919, s. 193f og 197f.
6. NKS 1770° 2°, mindedigt over svigerinden Benedicta Maria Dorthea Elisabeth Kichebusch (1786-1848), der 12/1 1810 i Sct. Peders kirke i Slagelse var blevet viet til den ældste af Torkildstrup-brødrene Søren Laurentius Ingemann (1778-1813), sognepræst i Aarby ved Kalundborg.
7. Lucie Marie Mandix. Født i København 19/2 1792. Død i Ingemanns Hus i Sorø 15/1 1868. Datter af konferensråd Jacob Mandix og Margaretha Elisabeth Hvistendahl. Kunstmaler, elev af Lund, Eckersberg og Lorenzen. Udstillede i 1820-erne på Charlottenborg. Viet til Ingemann 30/7 1822 i Hyllsted kirke. Vielsen foretoges af sognepræst T. M. B. Galskiøt, der var gift med en slægtning af Lucie Mandix (jvf. note 117).
8. 1. Tim. 2,4: »Gud, vor frelser, som vil, at alle mennesker skal frelses og komme til erkendelse af sandheden«. Tit. 2,11: »For Guds nåde er blevet åbenbaret til frelse for alle mennesker«. 2. Pet. 3,9: »Herren er ikke sen til at opfylde sit løfte, sådan som nogle mener, men han har tålmodighed med jer, fordi han vil, at ingen skal gå fortabt, men at alle skal nå til omvendelse«.
9. Ud fra bl.a. ApG 3,21 (»[Jesus] skal bo i himlen, indtil de tider kommer, da alt det genoprettes ...«) har Origines og flere teologer ned gennem kirkens historie forkyndt alles endelige frelse, selv Djævelens.
10. B. S. Ingemann: Samlede Skrifter. Fjerde Afdeling 1-8. C. A. Reitzel 1845, bd. 6, s. 89. DDS 722.

11. B. S. Ingemann: Holger Danske. Andreas Seidelin 1837, s. 136.
12. »De kalde mig affældig..«, Gammel Mands Sang. Lucie Ingemanns Afskrift uden årstal, Ingemann-samlingen, Sorø Akademis Bibliotek.
13. NKS 3826 4°.
14. B. S. Ingemann: Levnetsbog 1-2, skreven af ham selv, udgiven af J. Galskiøt. C. A. Reitzel 1862, s. 187.
15. Digte i Udvalg, 1919, s. 192f.
16. NKS 1770 2°.
17. Registranten over B. S. og Lucie Ingemanns papirer i offentligt eje, udarbejdet af Louise Arnheim, 1991: NKS 3825, II, 9, 4° »Hvor Jordelivet ender, i Taagesløret staaer..«.
18. Ingeborg Christiane Rosenørn, f. Wormskiold (1784-1859). Kom til at stå det Ingemannske hus nær, mens hun under sin søns levetid ved Sorø Akademi (1829-37) boede i Sorø. Blev 1845 udnævnt til overhofmesterinde hos dronning Caroline Amalie (1796-1881), gift med Christian VIII (f. 1786, konge 1839, d. 1848).
19. Brevveksling mellem B. S. Ingemann og Fru I. C. v. Rosenørn, udg. af V. Heise. C. A. Reitzel 1881, s. 89.
20. Digte i Udvalg, 1919, s. 189.
21. F.eks. Nik. Fred. Sev. Grundtvig: Den kristelige Børnelærdom. 3. Udg. Karl Schønberg 1883, s. 4 og 52.
22. Anders Malling: Dansk Salmehistorie 1-8. J. H. Schultz 1962-78, bd. 8, s. 335ff.
23. Det kgl. Biblioteks håndskriftssamling.
24. Breve til og fra B. S. Ingemann, udg. af V. Heise. C. A. Reitzel 1879, s. 483f.
25. Provst Jens Paludan-Müller (1813-99), der fra 1837 var adjunkt ved Sorø Akademi, hvor han særligt knyttede sig til Ingemann, med hvem han blev ved at brevveksle, efter at han 1847 fik præsteembede ved Budolfi Kirke i Aalborg. H. G. Olrik: Personalia Sorana. Oversigt over Lærerstanden ved Sorø Akademi og dets Skoler 1822-1922, 1921, 2. del s. 32f.
26. Lignelsen om den rige mand og Lazarus, Luk 16,22: »Så døde den fattige, og han blev af englene båret hen i Abrahams skød«.
27. Breve til og fra B. S. Ingemann, s. 487f.
28. 1. Kor. 15,42-44: »Således er det også med de dødes opstandelse. Hvad der bliver sået i forgængelighed, opstår i uforgængelighed. Hvad der bliver sået i vanære, opstår i herlighed. Hvad der bliver sået i svaghed, opstår i kraft. Der bliver sået et sjæleligt legeme, der opstår et åndeligt legeme. Når der findes et sjæleligt legeme, findes der også et åndeligt legeme«.
29. Fil. 3,21: »Han skal forvandle vort fornærede legeme og give det skikkelse som hans herliggjorte legeme med den kraft, hvormed han kan underlægge sig alt«.
30. C. F. Balslev: Luthers Catechismus med en kort Forklaring. En Lærebog for den uconfirmerede Ungdom. C. A. Reitzel 1849, s. 53.
31. Brevveksling mellem Ingemann og Rosenørn, s. 87.
32. Ibid. s. 89.
33. Grundtvig og Ingemann. Brevveksling 1821-59. Udgiven og indledet af Svend Grundtvig. Forlagt af Samfundet til den danske Litteraturs Fremme 1882, s. 320.
34. Ibid. s. 324.
35. Ibid. s. 326.
36. Ibid. s. 327f.
37. Johs. 3,6: »Det, der er født af kødet, er kød, og det, der er født af Ånden, er ånd«.
38. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 107.

39. Grundtvigs og Ingemanns brevveksling s. 324f.
40. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn s. 93f.
41. Jacob Christian Lindberg: Om Christi Nedfart til Helvede og Prædiken for Aanderne, som ere i Forvaring. Nordisk Kirke-Tidende 1835.  
Val. Ulr. Maywahlen: Om de Dødes Rige og Sjælens Tilstand deri. Frit oversat og forrøget med Anmærkninger af gamle og nye Kirkefædres Skrifter af Chr. M. Kragballe (1824-97). C. G. Iversen 1855.  
H. Martensen: Den Christelige Dogmatik. C. A. Reitzel 1849.  
E. Güder: Die Lehre von der Erscheinung J. Christi unter den Todten. Nyt Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur 1854.
42. 1. Pet. 3,18-20: »For også Kristus led én gang for menneskers synder, som retfærdig led han for uretfærdiges skyld for at føre jer til Gud. Han blev dræbt i kødet, gjort levende i Ånden, og i den gik han til de ånder, der var i fængsel, og prædikede for dem; det var dem, som var ulydige«.
43. Johan Henrik Edsberg (1784-1869). Sognepræst i Sønderløse på Fyn.
44. Hebr 9,27: »Og ligesom det er menneskenes lod at dø én gang og derefter dømmes«.
45. Luk. 23,43: »Og Jesus sagde til ham: "Sandelig siger jeg dig: I dag skal du være med mig i Paradis"«.
46. Stiftsprovst Georg Clausen (1759-1840) udelod i trosbekendelsen leddet »nedfoer til Helvede«, hvilken udeladelse i forbindelse med dåbshandlinger i Vor Frue Kirke førte til nogle kirkelige stridigheder, som det ligger uden for denne artikels rammer at komme nærmere ind på.
47. Johs. 20,17: »Jesus sagde til hende: "Hold mig ikke tilbage, for jeg er endnu ikke stegnet op til Faderen..."«.
48. Math. 12,40: »For som Jonas var i bugen på havdyret i tre dage og tre nætter, sådan skal Menneskesønnen være i jordens skød i tre dage og tre nætter«.
49. H. L. Martensen: Af mit Levnet 1-3. Gyldendal 1882-83, bd. 3, s. 31-33.
50. 2. Kor. 5,2-4: »For mens vi er her, sukker vi af længsel efter at iklædes den bolig, vi har fra himlen – så sandt vi da ikke skal stå nøgne, når vi er klædt af. For mens vi bor i teltet, sukker vi besværede, fordi vi ikke vil klædes af, men klædes på, så det dødelige bliver opslugt af livet«.
51. Johs. 14,2: »I min faders hus er der mange boliger«.
52. Hebr. 2,17: »Derfor måtte han i ét og alt blive som sine brødre...«.
53. J. P. Mynster: Betragtninger over de christelige Troeslærdomme 1-2. De i denne artikel anførte henvisninger refererer til andet oplag, Gyldendal 1837.
54. J. H. Lautrup: Betragtninger over Erindring, Gjenkjendelse og Gjenforening efter Døden. En Trøstebog for Sørgende. Med Forfatterens Levnetsløb af Dr. C. E. Scharling. Wøldike 1857. De i denne artikel anførte henvisninger refererer til andet oplag 1865.
55. Udgav 1852 »Mystikeren Michael Molinos Lære og Skjæbne« og 1854 »Fénélon's Breve til Grevinde Gramont«.
56. Personalia Sorana, 2. del s. 15. Breve i Rigsarkivet.
57. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 101f.
58. Math. 22,30: »I opstandelsen hverken gifter man sig eller giftes bort, men er som engle i himlen«.
59. Mallings, Dansk Salmehistorie, bd. 1, s. 162-70.
60. Ibid. bd. 1, s. 203ff.
61. Ibid. bd. 5, s. 63ff og bd. 7, s. 339ff. DDS 653.
62. Ibid., bd. 2, s. 436f. DDS 627.
63. Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsafdeling 1993/64.

64. I efteråret 1994 forventes at udkomme en ny-udgivelse af »Tankebreve fra en Afdød« med litterær efterskrift af lektor Knud Bjarne Gjesing, Odense Universitet, og en teologisk/kirkehistorisk efterskrift af Elna Bækdorf.
65. Ingemann, der som sin ungdoms forbillede, Novalis, var tilhænger af den oplyste enevælde, satiriserede af og til over samtidens »indenlandsk-politiske Damp-Kandestoberi« – f.eks. i »Den unge unge Statsborgers Sang« fra »Kjærlighed og Politik« (Saml. Skrifter 1845, bd. 8, s. 244-47).
66. Jvf. Martensens Dogmatik, s. 548f (den hinsidige sfære er *toto genere* forskellig fra den dennesidige).
67. Johan Ludvig Heiberg: Poetiske Skrifter 1-10. C. A. Reitzel 1862, bd. 10.
68. Sct. Peders Stræde, hvor Ingemann boede som *alumnus* på Valkendorfs Kollegium og forelskede sig i genbodatteren, Lucie Mandix (note 7).
69. B. S. Ingemann: Blanca. Et Sørgespil. Boas Brünnich 1815.  
B. S. Ingemann: Digtsamlingen »Procne«. Boas Brünnich 1813.
70. B. S. Ingemann: Dronning Margrethe. Et historisk Digt. Andreas Seidelin 1836. Tien-de sang, s. 221.
71. Maria Bügel (1796-1863). Datter af grosserer og godsejer Peter Bügel og Catharina Maria Adzer. Blev senere gift med dr.jur., medlem af den holstenske stænderforsamling Lucius Carl Joseph Andreas de Neergaard til Oevelgönne og Eckhoff.
72. B. S. Ingemann: Reiselyre 1-2. 2. Udg. C. A. Reitzel 1845. Bd. 2, s. 128, 162 og 168.
73. Bernhard Severin Ingemanns Svanesang. En Kjærlighedshymne til hans Hustru. Ud-given af Victor Heise. Ernst Bojesens Kunstforlag 1889.
74. Digte i Udvalg, 1919, s. 189f.
75. Juliane Vilh. N. C. Hoppe, f. Benzon. Hendes kjærlige Ægtefælle tilegnet. Jan. 1855 af B. S. Ingemann. NKS 1770 2°.
76. Samlede Skrifter 1845, bd. 7, s. 225.
77. B. S. Ingemann: Digte. Anden Deel. Boas Brünnich 1812, s. 89f.
78. Procne, s. 7ff.
79. Digte 1812, s. 66f.
80. Ingemann var fra sin skoletid i Slagelse fortrolig med og optaget af den stoiske tænk-ning, hvilket han bl.a. giver udtryk for i kap. 5 og 6 i anden del af Levnetsbog og i dig-tet »Ode til Tiden«, Digte 1812, s.32f.
81. Poetiske Skrifter, bd. 1, s. 311ff.
82. Tilbageblik, s. 14f, 42 og 48ff.
83. Personalia Sorana, 2. del, s. 10.
84. Maanedsskrift for Litteratur, 1829, 2. bd., s. 473-520.
85. Med den efterskrift, som recensionen gav anledning til, medtog Ingemann »Huldre-gaverne« i B. S. Ingemann: Samlede Eventyr og Fortællinger. Bind 3. Huldregaverne eller Ole Navnløses Eventyr. Andreas Seidelin 1843.
86. Breve til Hans Christian Andersen, udg. af C. St. A. Bille og Nikolaj Bøgh. C. A. Re-itzel 1877, s. 262.
87. F. eks. Adam Oehlenschläger (1779-1850) i digtet »Lær mig, o Skov at visne glad« fra »Eremitten« 1813 (DDS 632), hvor det i fjerde strofe hedder:  
Lær dig, Du lette Sommerfugl!  
At sønderbryde tunge Skiul,  
Som nu min Frihed tvinger.  
En Orm jeg kryber end paa Jord,  
Snart flagre høit, af tynde Flor,  
De gyldne Purpurvinger.

H. C. Andersen: »Naar Jordelarven brister«, skrevet over Pauli 1. Cor. 15,42-44. Digteren skriver i første strofe:

Naar Jordelarven brister  
med sine skjøre Baand,  
Et aandigt Legem slutter  
sig om den stærke Aand;  
Det er de samme Former,  
men i en nyfødt Vaar,  
Og luftigt, klart og herligt,  
det kjendte Billed staaer.

Phantasier og Skizzer. Kjøbenhavn 1831, Forfatterens Forlag.

Lignende tankegange og billedsprog finder vi blandt mange andre også hos Andersens ven og Ingemanns »antagonist« (jvf. note 90) H. C. Ørsted i digtet »Sommerfuglen« trykt i den æstetiske årbog »Gæa« 1840. Motivet er også anvendt af Lucie Ingemann på maleriet »et Kors staaende i en Klippeegn, om Korset vokser Blomster«, der var udstillet på Charlottenborg 1824, og som i dag hænger på Sorø Akademis Bibliotek.

88. Et fra barndommens fantsaiverden overtaget og yndet billede i Ingemanns digtning. Jvf. f.eks.: »Jeg leder efter Jacobs Himmelstige: / Gaaer der en Himmelbro fra Dødens Rige?« B. S. Ingemann: Blade af Jerusalems Skomagers Lommebog. Andreas Seidelin 1833, s. 60.
89. Som det er kendt fra gammel kristen tradition har Ingemann i sin digtning ofte fremstillet jordelivet som en pilgrimsfærd på vej mod den himmelske herlighed. F. Eks. adventssalmen »Igjennem Nat og Trængsel« (B. S. Ingemann: Høimesse-Psalmer til Kirkeaarets Helligdage. 2. udg. C. A. Reitzel 1843, s. 141. DDS 340) og salmen »Deilig er Jorden« (DDS 111), der første gang, kommenteret af J. L. Fenger, blev trykt i Dansk Kirketidende 1850, 5. bd., s. 793f.
90. Tilbageblik s. 14f og 52f.
91. Maanedsskrift 1832, 7. bd., s. 92.
92. Ibid. 1831, 6. bd., s. 12.
93. Ingemann slutter et dedikationsdigt i Tankebreve fra en Afdød til Sorø-lægen Dr. Black 31/10 1855 med at understrege, at selv om vi er underlagt skyggelivets død »Er Paradiset i din Sjæl tilstede«. NKS 1261, 8°.
94. I midten af 1800-tallet udkom den første danske oversættelse af »Divina Comedia« ved Chr. K. F. Molbech. »Helvede« 1851 (altså før Tankebreve), »Skjærsilden« 1851, »Paradiset« 1862. På Sorø Akademis Bibliotek findes og fandtes på Ingemanns tid gamle udgaver af »Divina Comedia« på italiensk og i tysk oversættelse. Det fremgår ikke af bibliotekets udlånsprotokoller, at Ingemann har lånt dem, og jeg har ikke kunnet få oplyst, om »Divina Comedia« fandtes bl. hr. og fru Ingemanns efterladte bøger. Fru Ingemann har omtalt og citeret fra Dantes guddommelige komedie i et brev til fru Rosenørn: »Dante siger, at naar vi fra Skiersilden kommer ind i Paradis, skal vi drikke af to Floder, Forglemmelse af al Brøde af den eene og Erindring om Dyder af den anden« (brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 99).
95. 1. del, 3. sang, vers 9.
96. Her kan måske anes inspiration fra Brorsons »Den store hvide flok«, der udkom blandt Svane-Sangens salmer 1765 – året efter deres digters død. I de danske salmebøger blev denne salme først optaget 1855 i »Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt«, altså Roskilde Konvents salmebog, som Ingemann havde lagt sidste hånd på. På Sorø Akademis Bibliotek findes et eksemplar af »Psalmer og aandelige Sange af Hans Adolph Brorson, samlede og udgivne af J. A. L. Holm«, Den Wahlske Boghandel

- 1838, som udgiveren med en pertentlig hilsen indskrevet har skænket Ingemann. Ved hjælp af Ingemanns heri indførte håndskrevne ændringer ses, hvordan han rettede Brorsons salme til efter sin egen smag. Ingemann tog afstand fra pietismens symbolsprog og rettede konsekvent »lammet« til »Jesus«. Jvf. brev til biskop Martensen af 7/11 1854 »... og gjør den christelige Cultus til ægyptisk Dyretilbedelse« (Breve til og fra B. S. Ingemann, s. 483). Ingemanns hårdhændede behandling af »Den store hvide flok« blev allerede 1857 i »Tillæg til evangelisk-christelig Psalmebog« af P. A. Fenger (1799-1878) revideret til en tekst, der ligger nærmere originalen (Malling, Dansk Salmehistorie, bd. 1, s. 176. DDS 661).
97. Jvf. 1. Kor. 13,12: »Endnu ser vi i et spejl, i en gåde, men da skal vi se ansigt til ansigt«.
98. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 94.
99. Confessio Augustana, artikel 4 »De justificatione«.
100. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 94ff.
101. Johs. 5,24: »Sandelig, sandelig siger jeg jer: Den, der hører mit ord og tror ham, som har sendt mig, har evigt liv og kommer ikke for dommen, men er gået over fra døden til livet«.
102. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 100.
103. H. C. Andersen: Dagbøger 1825-1875, I-12, udg. af Det danske Sprog og Litteraturselskab, Gads forlag 1971-76, bd. 4, s. 194.
104. Hanna Henriette Wulff (1804-58). Datter af kadetchef, kontreadmiral Peter Wulff og Antoinette Christiane Birch.
105. Breve fra Hans Christian Andersen, udg. af C. St. A. Bille og Nikolaj Bøgh, C. A. Reitzel 1878, s. 323.
106. Ibid., s. 325f.
107. Breve til H. C. Andersen, s. 339ff.
108. Breve fra H. C. Andersen, s. 337f.
109. Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark. Udgivet af J. M. L. Hjort. 6. bd. 1855, s. 246.
110. Perseus, Journal for den spekulative Ideé. Udgiven af Johan Ludvig Heiberg. No. 1. Juni 1837.
111. Henrik Hertz (1797/98-1870) udgav 1830 i den 1820 afdøde Baggesens navn seks »Gjenganger-Breve« med hvasse angreb på H. C. Andersen (1805-75) og Carsten Hauch (1790-1872). Hauch var i årene 1827-45 lektor i naturvidenskab ved Sorø Akademi (Personalialia Sorø 2. del, s. 11f). Der kan også have ligget en skjult perfid hilsen til Ingemann, når Hertz i »Gjenganger-Breve« bruger ordet »Sorø Skam«. Henrik Hertz: Samlede Skrifter. C. A. Reitzel 1862, bd. 3.
112. Poetiske Skrifter, bd. 10.
113. Frederik Paludan-Müller (1809-76) udsendte første del af Adam Homo 1841 (på titelbladet 1842) og 1848 (på titelbladet 1849) udkom de to sidste dele, der 1849 efterfulgtes af en revideret udgave af første del. De i denne artikel anførte henvisninger refererer til ottende udgave, Det Reitzelske Forlag 1893.
114. Frederik Paludan-Müller: Samlede Skrifter. C. A. Reitzel 1879, bd. 8.
115. Johs. 18,38.
116. Jvf. H. L. Martensen, der i sin dogmatik s. 546f skildrer de dødes rige som et dommens rige, fordi man ikke her kan drikke af glemselens flod, men følges af sine gerninger.
117. Johannes Galskjøt (1804-80). Søn af sognepræst T. M. B. Galskjøt, Hyllested (se note 7). Udgav Ingemanns Levnetsbog og flere af hans digte.